پێشەکیی نووسەر

دەرسیم، لەناوچە هەرە گرنگە مێژووییەکانی کوردستانە. ئەو ناوچەیە سنووری باکووری رۆژئاوای کوردستانی پێکهێناوە. پێویستە گەنج و خورتی ئایندەی کورد لە بارەی ئەو ناوچەیە زانیاریی جوگرافیی هەبێ و سەبارەت سامانی سەر زەوی و ژێر زەوی، کە سروشت بەو ناوچەیەی بەخشیوە، ئاگادار بێ. بۆ زانینی چۆنیەتیی ژیانی هاوڕەگەز و رەوشی نەتەوەکەی، بە چاکم زانی ئەو نهێنییە بنووسم.

دەرسیم، چەند سەدە لەمەو پێش شەڕی لەگەڵ لەشکری پاشایەکانی عوسمانیدا کردووە لە چیایەکانی کوردستان، تەبای میرنشینەکانی دیکەی کورد بەبێ پەرواو بە ئازادی ژیاوە، مووچەخۆری تورک و ئێران بە هیچ جۆرێك نەیان توانیوە پێ بنێنە ئەو ناوچانە.

سەربەخۆیی دەرسیم تاکو ساڵی (١٩٣٦)ز بەردەوام بووە، لەو مێژووە بەدواوە سێ ساڵ بێوچان لەگەڵ لەشکری بەهێزو توانای رژێمەکانی تورکیا، دەرسیم شەڕی بۆ پاراستنی ئازادیی خۆی کردووە.

نووسینەوەی لاپەڕەی شۆڕشەکانی دەرسیم و ئەو کارەساتەی بەسەریدا هاتووە بە ئەرکێکی نەتەوەیی و مرۆڤایەتیی سەرشانی خۆمم زانیوە کە بیخەمە بەر چاوی هەموو کوردێکەوە.

بە کوردی ئەو بەرهەمەم ئامادە کردووە، بەڵام وا بە تورکی بڵاودەکرێتەوە: چونکە بەچکە کوردی لێ قەوماو بە زۆر زمانی خۆی لەبیر براوەتەوە و تەنها تورکی دەزانێ. ئیدی تا لە لاپەڕەیەکی گرنگی مێژووی نەتەوەکەی ئاگاداری بکەمەوەو ئەگەر لە نێوان رووداوەکانی مێژووی کوردستاندا، کارەساتەکانی دەرسیمی بخەمە بەرچاو، ئەو کاتە بچووکترین ئەرکی سەرشانی خۆم بەجێ هێناوە.

ئەو رێچکەیەی کردوومەتەوە ئەگەر خوێندەواری ناوچەکانی دیکەی کوردستان بیگرنە بەر و هەریەکە رووداوەکانی مێژووی ناوچەی خۆی لەبەرگێك کۆبکاتەوە و بە یادگار بۆ نەوەی داهاتووی کورد بەجێ بهێڵدرێ، پێم وایە خزمەتێکی گەورەی مێژووی گشتیی کوردستانی کردووەو دەکرێ.

پزیشکی دروستی ئاژەڵ

محەمەد نوری دەرسیمی

دەرسیم (دێرسیم)[1]

بەشێکی زۆری کوردان بە دەرگا دەڵێن (دەر) و بە زیو دەڵێن (سیم)، کەواتە وشەی دەرسیم بەواتای دەرگای زیوین دێ.

لە شەش سەدەی پێش زایندا، مێژووناس و جوگرافیاناسی یۆنانی ناویان لە دەرسیم و دەوروبەری نابوو دەرانیس. دارا لە نووسراوەکانی بێستون دا ناوی لەو ناوچەیە نابوو زوزا و ئەم وشەیە زۆر بە وشەی زازا لە شێوەی (زازا) ی کوردی دەچێ کە لەناوچەی دەرسیمدا وتووێژی پێ دەکرێ.

خێڵی کۆچان کە لە رۆژئاوای دەرسیمن، وشەی دەرسیم بە **دەرگای کوردستان** لێکدەداتەوە، لەبەر جەنگاوەری، خۆشیان بە پارێزەری دەرگاکە دەزانن. بەلای خەڵکەوە ئەگەر یەکێك گوتی دەرسیم، واتە **کوردستان**. چونکە ئەگەر لە جێگایەك گەڕانەوە، دەڵێن **هاتینەوە کوردستان**، ئەگەر یەکێك بۆ دەرسیم بانگ بکەن، دەڵێن وەرنە کوردستان.. کوردستان ببینن.

شوێنی جوگرافیی دەرسیم

بەپێی دابەشکردنە جوگرافییەکەی موقەدەم روکنی رووسی، پ. **ئوریانوف**، کوردستانی ناو خاکی تورکیا کراوە بە سێ بەشەوە:

یەکەمیان: **کوردستانی– باکوور: چیای ئاگری، چۆلەمێرك**، زنجیرە چیای نەمروود، وان و گۆمەکانی رومیە تا دەوروبەری بایەزید دەگرێتەوە.

دووەمیان: **کوردستانی– رۆژئاوا: پاشایەتیی موش، ئەرزرۆم و دەرسیم** دەگرێتەوە.

سێیەمیان: **کوردستانی– باشوور: دیاربەکر و پاشایەتیی مووسڵ** دەگرێتەوە. ئەو ناوچەیە بەشی زۆری گۆردیەنی مێژوویی دەگرێتەوە.

---

[1] (دێرسیم)یشی پێدەڵێن. ساڵانی (٩٥٤–٩٦٠) کە لە ئەنقەرە بووم، گوێم لە خوالێخۆشبوو پارێزەر عەلی قەرەخان بووە کە لە پێشدا دادوەر بوو لە هەککاری، بەو شێوەیە لاوکی پەسەر دەرسیم–دا دەگوت: لۆ... لۆ... دێرسیمە، خۆش دێرسیمە...هتد. وەرگێڕ

سنووری جوگرافی

لە رۆژهەڵاتەوە: ویلایەتەکانی ئەرزرۆم، موش، جەبەکچور، لە باکوورەوە **رووباری فورات**، لە رۆژئاواوە: درێژایی رووباری فورات لەگەڵ **ویلایەتی مەلاتیا**. لە باشوورەوە: **رووباری موراد**، دەورەی دەرسیمیان داوەو بەو ناوچەیە دەڵێن دەرسیم.

خێڵەکانی دەرسیم کە لەو دڤەرانە جێنشینن، بە هۆی جۆراو جۆرەوە، هەندێکیان پەرگەندەی جێگای دی بووینە، لە باکوورەوە بۆ **بەیبورت**، لە رۆژ ئاواوە: لە باشووری رووباری **کزل ئێرماک**، لە **چیاکانی کارابەل**، **کوچ– کۆپری**، **ناوچەی کانگال**، تاوەکو **ئاکچەداغ** لە **ویلایەتی مەلاتیا**، درێژ دەبێتەوە و لەو نێوەدا جێنشین بووین، لەو جێگایانەدا خاکی گورجی لەگەڵ سنووری کوردستاندا تێکەڵ دەبێ، لەبەر ئەوە ئەو ناوچانە شایانی لێکۆڵینەوەن.

بە پێی پێکهاتەی ئیداریی تورک، ویلایەتی **هوزات** مەڵبەندی ناوچەکەیە، لە رۆژهەڵاتەوە قەزایەکان ئەمانەن:

کیغی، مازگرد، نەزمیە، پلومەر، پەری (چارسەنجاک)، پەرتەك، چیمیشکەزەك، ئوڤاجك، کەماه، عەرەپکیر، ئەگین و زارا.

ئەو ناوچانەی لەسەرەوە نووسراون پێشتر هەبوون.

بەلآم بە پێی پێکهاتەی ئیداری ئەم دواییەی تورك، ناوچەی زارا درابووە **ویلایەتی سیواس**، ناوچەی ئەگین و عەرەپکیر، درابوونە **ویلایەتی مەلاتیا**، هەروەها کەماه، پلومەر و کیغی درابوونە **ویلایەتی ئەرزینجان**. ناوچەکانی دیکە کە دەکەونە نێوان رووباری فرات و رووباری مورادەوەو سەر بە ویلایەتی (هوزات)ن، تێکرا بە هەموویان دەڵێن دەرسیم. بەلآم ناوچەی پلومەر و کیغی هەر لەگەڵ دەرسیمدا بوون و رژێمی تورکیش هەر بە دەرسیمی لە قەڵەم داون، ئیدی لەبەر ئەوە تورکیا دەرسیمی کردە دوو پارچە بۆ بەرێوەبردن:

دەرسیمی رۆژهەڵات و دەرسیمی رۆژئاوا

چیایەکان

بەرزایی چیایەکانی دەرسیم لەنێوان ٢٥٠٠ تا ٣٦٠٠م دایە و شاخەکانی مونزور[1] و مەرجان هەردەم بە بەفر داپۆشراون، ئەوانە بە زنجیرە چیای ئاگرین دادەنرێن. ناوچەکانی **کیغی**، **مەزکەرت**، **نەزمیە**، **پلومەر**، **ئوڤاجك**، **کەماھ** و **ئەگین** بە تەواوی دەگرنە باوەشەوە. بەم جۆرە دەرسیم دەخاتە نێو دیوارێکی شاخاویی هەرە بەرزەوە. لە مانگی ئەیلوولدا، تێپەڕین بە ناو ئەو شاخانەدا زۆر ترسناکە، ئەگەر رێبوارێك لە ئەرزینجان بەڕێ بکەوێ، ناچار دەبێ بەلانی کەمەوە ٩٠ کیلۆمەتر بەناو چیایەکانی مونزور و مەرجاندا تێبپەڕێ.

ئەو چیایانە لە پلومەرەوە تاکو دەگەنە ئەگین زۆر بەرز و رژدو بە کۆسپەن، جێگای **هاتوچۆو** رێبازەکانیش لە رۆژئاواوە بۆ رۆژهەڵات ئەمانەن:

١) لە گەلی **هاغاچورەوە** بۆ سیواس.

٢) لە گەلی **کەماھ** (زیارەت)ەوە بۆ کەماھ.

٣) لە گەلی **نەردیڤان**–ەوە بۆ ئەرزینجان.

٤) لە **ئاڤاگەر**–ەوە تاکو ناوەڕاستی ئەرزینجان.

٥) لە **گەلی مەرجان**–ەوە بۆ **کیسمیکۆر**.

٦) لە **ماهمونوت**–ەوە (شاخەکانی پلومەر و بازگەی تانزی) بۆ ئەرزرۆم.

ئەو گەلی و دەربەندو رێگایانە زۆر رژدو بە کۆسپە و سەختن، تەنها گەلی ماهمونوت نەبێ کەمێك ئاسانترە، لەو ناوەدا لە پێش زایینەوە، رێچکە و جێگای خۆ لێشاردنەوە، لە شاخەکان هەڵکۆڵدراوە و تاکو ئێستاش هەرماون.

گەلی نەردیڤان، رێبازێکی زۆر سەخت و ترسناکە، لە کۆنەوە لە شاخەکاندا پێپلکەی ١٠٠ سەد پایەیی لێهەڵکەندراوە، لەبەر هەندێ پێی دەڵێن نەردیڤان و پێداچوونی ئاسان کردووە. لەو رێچکانە، کەلێنی گەورە لە ناو شاخەکان و هۆدەو ژوور لە تەمۆخان هەڵکۆڵدراون و ئەشکەفتی زۆر گەورەی هەن. نەخش و نووسینی پێشینانیان تێدا نووسراوە. هەروەها گۆڕی پیاو چاك و پیاوی

---

١) لە پێش زاییندا پێیان دەگوت مونسور (Munsur). (د. دەرسیمی)

پێشوویان تێدایە و درێژیی گۆڕەکان(*) شایانی باسن.

چیایەکانی رووتەن و بە هەڵدێرن، لوتکەیان بەرز و رەق و تیژن، رەنگی بەردەکان مۆر و سوورن و هەموو دەمێ بەفراویان بەسەردا دێتە خوارێ. لەبەر ئەوە بوونەتە سەرچاوەی جۆگە و رووبارێکی زۆر و بەفرەکە رەنگی سوورە و جۆرە کرمێکی سپیی تێدا دەژی.

چیای وا هەیە لە تۆقەڵەی سەری سەرەوەیدا، زەویی پان و بەرینی تێدایە و پاوانی خۆشی هەیە و پڕی کوڵێك و گوڵی رەنگاورەنگە، بە تایبەتی کوڵێکی جوانی ناو بەفرەکە بە پیاو پێ دەکەنێ. ئاوازی باڵداران و کزە بایەکەی بۆن و بەرامەی خۆشی گوڵەکان دەهێنێ، دەروونی پیاو فێنك دەکاتەوە.

جاریش وایە گڤە گڤی با لە گەلی و دۆڵەکان دەنگ دەداتەوە و پیاو سامی لێدەنیشێ.

بەرزترین لوتکە شاخەکانی مونزور ئەمانەن:

١- زەرانیك، لوتکەی زیارەت، ٣٢٥٠مەترە.

٢- لوتکەی گەر (کێوی گەر) ٢٩٠٠مەترە.

٣- لوتکەی مەرجان ٣١٠٠-٣٤٤٩مەتر بەرزە و نزیکترین رێگا لە دیاربەکرەوە -خەرپوت- هۆزات- ئۆڤاجك- ئەرزینجان تا دەگاتە ئەرزرۆم بەناو ئەو شاخانەدا دەڕوا، بەڵام رێگاکە زۆر سەخت و بە هەڵدێر و کۆسپەیە، لەبەر ئەوە لەکاتی ئەمەوییەکاندا، لە ساڵانی (٨٥٩)ی زاییندا رێگایەکی دیکەیان دەگرتە بەرو هاتن و چوونیان بۆ دەریای رەش پێدا دەکرد کە دوو سێ جار لەو رێگایە دوورتر بوو کە ئەویش رێگای: خەرپوت- مەلاتیا- کەماه- ئەرزینجان- ترابزون- ئەرزرۆم، بوو.

هەموو جێگایەکانی دیکەی دەرسیم، چیاو چۆڵن و بەدارو دارستان داپۆشراون و پاوانێکی زۆریان تێدایە کە گرینگترینیان ئەمانەن:

١- چیای توژیك (تیژیك) ٢٤٠٠م

٢- چیای خدر ٢٤٠٠م

٣- چیای کرکلار ١٨٠٠م

(*) مەبەستی ئەوەبووە کە زەلامی ئەو کاتە بەژن و باڵایان درێژ و بەرز بووە- وەرگێڕ

٤- چیایماراوی ١٨٠٠م
٥- چیای مەهمونت ٢٣٤٤م
٦- چیای زەل ودوزگون ٢٤٠٠م
٧- چیای گورگوڕ ٢٧٥٠- ٢٩٥١م
٨- کێوی سپی ١٩٠٠م
٩- کێوی ئەرموستەفا ١٤٠٠م
١٠- کێوی بیلگەش ١٧٠٠م
١١- کێوی ساریسالتك ١٩٠٠م

چیای توژیك:

دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ناوچەی دەرسیمی ڕۆژ ئاواوە، لە کەرخی **ئاغدات و لەرتیك**، لە نزیك و ڕاست بەڕاستی چیایەکانی مونزورە. چیایەکی تیژ و جیٚجیێیدارستان و بەشێکیشی رووتەنە، چیایەکی بە هەڵدێر و سەخت و ترسناکە. لە توقەڵەی سەرەوەی گۆڕستانێك هەیە، لەناوەڕاستیدا تاکە بەردێکی زۆر گەورە هەیە و لەبنی بەردەکەش قۆڵتێکی قووڵ و تاریکی تێدایە، بە دەمە- گرکان دەچێ، لەدەورەی قۆڵتەکە بەردی رەش رەشی لێیە بەوێنەی رەنگی رەژوو، بەوێنەی پۆڵووە ئاگری بەردی سووتاوی خامۆش.

بێگومان ئێرە چیایەکی سووتاوی کوژاوەیە، چونکە پیاو هەیە گوێی لەدەنگی گەورەی، وەکو دەنگی تۆپ بووە، هەروەها بڵێسە ئاگری بەرزی لێ دیتراوەو بڵاوبۆتەوە. بەلای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا، لەبەر ئەوە ئەو شاخانە تیژ و ڕەقن، بەکوردی ناویان لێندراوە توژیك (تیژك). چەند خێڵێك بەو چیایە دەڵێن **سولتان** بەبە، چونکە دەڵێن جەلالەدین خارەزمی لەسەرەوەی چیایەکە نێژراوە، بەڵام دەرسیمییەکان ئەو بۆچوونە پەسند ناکەن و دەڵێن، ئەو کەسەی لەسەری سەرێ نێژراوە، سەردارێکی کورد بووە، شاخەکانی توژیك لەگەڵ شاخەکانی ئیکسوردا تێکەڵ دەبن و سەرەتای دەربەندێکی زۆر سەخت و ترسناك کە دەربەندی **قۆدیی** پێ دەڵێن، پەیدا دەکەن.

چیای کرکلار و چیای ماراوی:

زنجیره چیایەکە لەباکووری دەرسیمی رۆژئاوا و لە بەرانبەر شاخەکانی مونزوردا. زۆر لە خێڵەکان دەڵێن گۆڕستانی باپیرە گەورەیان ماران بووە، لەبەر ئەوە دەچنە زیارەتی و پێشی دەڵێن کێوی ماران، ئێرە هاوینە هەواری خێڵەکانە و دارو دارستان دایپۆشتووە، سەرچاوە ئاوی گۆکرد و ئاسنی تێدا هەیە، ئەو شاخە لەگەڵ شاخەکانی ئەگین-دا تێکەڵ دەبێ، بەرزاییەکەی ٢٢١٠مەترە، هەروەها چیایەکە رادەکشێ تاکو دەگاتە چیایەکانی هوستا کە بەرزاییەکەی ٢٩٥٠مەترە.

چیای خدر:

لە باکووری دەرسیمی رۆژهەلاتەوەیە، زنجیرە شاخێکە، لە شاخەکانی مونزورەوە بۆلای ژووروو دادەکشێ و پاوانێکی زۆری لەسەرەوە هەیە و زۆریش گۆمە ئاوی گۆگردی تێدا هەیە کە مەڕ و مالاتی تێدا دەشوورێ. ئەو چیایە بەفری زۆر لێدەکەوێ، دەرسیمییەکان کالەك (هەدیك) لە پێدەکەن و بەناو بەفردا دەڕۆن، بەو شێوەیە لەناو بەفر رچەو رێگا دەکەنەوە، تاکو مەڕو مالاتی پێدا بڕوا.

چیای مەهمونوت:

تخووبی دەرسیمی رۆژهەلات و دەرسیمی رۆژئاوایە. پاوانی گەلێك زۆرە، لەگەڵ شاخەکانی مونزوردا دەگاتەوە یەك، دۆڵی سەخت و ترسناکی هەیە، هەروەها لەگەڵ دەربەندی- قودی پشتبەستێکی گەورە و بەرز پەیدا دەکا.

چیاکانی زەل، راست، گوڕگوڕ:

لە شاخە هەرە بەرزەکانی ناوچەی دەرسیمی رۆژهەلاتن و گۆڕستانی زۆر کۆن لە سەرەوەیان دەبیندرێ، گەلێك رەق و تیژ و بەکۆسپەن و لەگەڵ چیایەکانی حەیدەران و یووسوفاندا تێکەڵ دەبن و گەلی-ی ترسناکیان تێدایە.

چیای ئەرموستەفا:

تاکە چیایەکی باشووری ناوەڕاستی هوزاتە و دەکەوێتە دەرسیمی رۆژئاوا و سەرلەبەری لێڕەوارو دارستانە. بەلام داربڕین لێرە قەدەغەیە، چونکە باپیران

هـەموو دارسـتانێكیان بـەناوی سـەرۆكێكەوە نـاو نـاوە، لەبـەر ئەوە داربڕینی تێدا قەدەغە كراوە.

چیاكانی بیلگەش:

زنجیرە چیایەكە لە نێوان ناوچەی ئۆڤاجك و هوزاتدا، دارستان و پاوانی زۆرە و زەویـی چـاكی تێـدا هەیـە، ئـەو زنجـیرە شـاخە لەگەڵ چیایەكانی **سوفكە**، تێكەڵ دەبنەوە و دۆڵەكانی **كاكپەر** دروست دەكەن.

كێوی سپی:

ناوچـەی پاوانی خێڵـە جێنشینەكانی رۆژهەڵاتی هوزاتە، لەو جێگایانەی لەگەڵ شـاخەكانی سـوفكەدا دەگەنـەوە یەك، دۆڵـی سەخت و بە هەڵدێر و ترسناك پـەیدا دەكەن.

چیای ساری سالتك:

ئـەو چـیایە وێـنەی نـازك و شـاخەكانی بـەرزن، لەتۆقەڵـەی سەرەوەیدا، گۆڕی پیاوچـاكێكی تێدایـە كە ناوی سالتك بووە، نەوەی ئەو پیاوە زۆر بوونە و بوونەتە هۆزێـك، لـەناو كوردانـدا بـە رەوشـتی پـاك ناسـراون و زۆر خێـڵـی دیكەش دەچنە زیـارەتی گۆڕی سالتك. خێڵـی ساری سالتك لە دامێنی ئەو چیایە، لە دێی **قەرەجە** دادەنیشـن. ئەو چیایە لە راست بە راستی دارستانەكانی بیلگیشدا، گەلێ بەكۆسپە و هەڵدێری هەیە.

چیایەكانی سوور، پەرتەك و نینیك:

ئەو چیایانە، بە چیای بەرز دادەندرێن.

ڕووبار و زێیەكان

لەهەر لایەكی دەرسیم، كانیاوو سەروچاوەی ئاو هەیە. ئاوەكەی سووك و سارد و پاكـە، لە خواردنەوەی مگێزی پیاو دەكاتەوە، چوار دەورەی كانییەكان، هەموو دارسـتانن و هـەزار و یـەك جۆرە گوڵیكی رەنگا و ڕەنگیان تێدا هەیە و هەر بەپیاو پێدەكـەنن، مـرۆ بـەس بـە دیتـنیان مەسـت دەبـێ. خـوڕەی ئاو كە لەگەڵ ئاوازی

بـاڵداراندا تێکـەڵ دەبـێ، دڵـی پیـاو دێنێـتە جـۆش، بەو جۆرە جۆگەڵەکان تێکەڵ دەبنەوە و ڕووباری گەورە گەورە دروست دەکەن.

کانییـەکانی ناوەڕاسـتی **کەرەجە** و **ئین** و دەور وبەرەکەی ئەگەر بڵێم خۆشتر و جوانتریـن هاوینـە هەوارن لە ئاسیای بچوکدا زێدە ڕۆییم نەکردووە، هەروەها ئاوی باخچەکانی **تارنوتی**، **پەهامی** و **دەروێش جەماڵی** نزیکە هۆزات زۆر جوانن.

ڕووباری فورات (ئاوی ڕەش):

جوگرافیناسە کۆنەکان پێیان دەگوت **ئارسانیاس**، بەڵام لە ناوەخۆ پێی دەڵێن **ئـەرازانی**. لـە نـزیك شاری ئەرزرۆم لە شاخەکانی نزیك **کزل کلیسە** و **حەسەن کەلە** دەردەچـێ و لەگـەڵ ئـەو جۆگـە ئاوانـەی لە شاخەکانی ناوچەی **مەمەخاتون**–ەوە رادێـن، تێك دەکەنـەوە، ئـەوجا بـە ناوچەی پلومەردا دەڕوا بەباکووری ڕۆژهەڵاتی دەرسـیمدا دەخشـێ و بەگەلی **سانسادا** دەڕوا و بەشێك لە زەوی و زاری خێڵـەکانی **کەچـەڵان** و **بەلـەبان** ئاو دەدا. بە کەناری شاخەکانی مونزور و دەڤەرەکانی خێڵـی **کولابیـان** و **کوچـیکان** دادەڕوا و بـە گـەلی کـەماهـ دا دەچـێتە خـوارێ و سـنووری ڕۆژئـاوای دەرسـیم دیـاری دەکـا. هـەروەها بـە گـەلی ئـەگین دا دەچـێ و لـە پێش چـیایەکانی **هوسـتابەلی** بـە ناوچەی **چیمیشکەزەك** دا ڕەتدەبێ و لە باشووری ڕۆژ ئاوای دەرسیم لە نزیك **مەعدەنی گەبان** لەگەڵ ڕووباری **موراد**ا تێك دەکاتەوە.

پردەکانی سەر زێی فورات ئەمانەن:

پردی **پلومەر**، سەنسا، ئەرزینجان، عەجەم ئوغلێ، کەماهـ، ئەگین

هـەروەها چەند بنکەیەکی هاتن و چوونی بەلەم و گەمی لە سەر ڕووباری فورات هەن کە ئەمانەن:

لە عەرەبکیر، لە چیمیشکەزەك، لە مەعدەنی گەبان.

لـەو راسـت و کەرخانـە، خـەتی ئاسـنی شـەمەندەفەری نێـوان: (سـیواس– دیڤریگی– ئەرزەروم) راست بە راستی ڕووباری فورات دەڕوا.

ڕووباری موراد:

هـەندێ چـاوگەی ئـەو ڕووبـارە لـە چـیایەکانی **ئـەرجیش** و بەشـێکی دیکـەی کانییـەکانی لـە شـاخەکانی **کەرەکلیسـە** و **پاسـن** هـەڵدەقوڵێن. لـە پـاش ئـاودانی

دەڤەرەکانی: **بتلیس**، **موش**، **جەبەکچور** و بەشێ لە دێهاتی ناوچەی **پالوش** ئاودەدا و لە ناوچەی **چارسەنجاق** لەگەڵ رووباری **کیغی** کە لە باخچەکانی **بێنگول**–ەوە رادێن و لەگەڵ رووباری مونزور لە خالی **کورد یەملیك** تێکەڵی یەك دەبنەوە، ئەوجا بە ناوچەی **پەرتەك**–دا دەڕوا و دەڤەری خێڵەکانی **کەرەبال** و **کورمەشان** لەگەڵ ناوچەی **ئەشکینی ئاشوان** ئاو دەدا و لە نزیك **مەعدنی گەبان** لە رووباری فورات دەکاتەوە.

پردی **پالوێ** لەسەر رووباری مورادە و بنکەکانی تێپەڕ بوونی گەمیش لەسەر زێی موراد ئەوانەن:

زەرتەریج، کورد یەملیك، پەرتەك، ئاشڤان.

دەرسیمییەکان لە جۆرە دارێك کە پێی دەڵێن **ئەپات**، کەڵەك دروست دەکەن و پێی لەزێ دەپەڕنەوە. لەساڵی ۱۹۳۷ دا لە نزیك پەرتەك لەسەر ئەو زێیە، پردێکی سەربازی دروست کرابوو، لەکاتی ئاو زۆربووندا، لە بەهاران هاتن و چوون بەگەمی لەزێی فورات و زێی موراد زۆر ترسناکە. هەردوو زێی فورات و موراد کە تێکەڵ دەبنەوە، دەبنە زێیەکی گەورە ئیتر پێی دەڵێن فورات، ئەوجا بەناو چیایەکانی کوردستاندا شۆڕ دەبێتەوە خوارێ و زۆر تیژو خۆش دەڕوا و لەرێگاشدا زۆر تاڤگە، دروست دەکا تاکو دەگاتە ئاقاری سووریە و عیراق. بەهیچ شێوەیەك پەڕینەوە لەو زێیەدا دروست نییە.

زێی فورات لەچیایەکان، دەرباز دەبێ و نابێ، بەرینایی دەگاتە (۱۰۰–۱۲۰) مەترو لەسەرەخۆ دەڕوا، درێژیی فورات لەسەرەوە تاوەکو کۆتایی (۲۸۰۰) کیلۆمەترە و لەکۆنەوە ناوی ئەو زێیە **بورات** یان **بوراتو** بووە، واتە لافاو لەپاشدا ئێرانی و یۆنانییەکان پێیان گوتووە **فراد** و ئیدی بەناوی **ئەفراتس** بڵاوبۆتەوە.

رووباری مونزور (موزور):

سەرچاوەی ئەو رووبارە، دامێنی شاخەکانی موزورە، لە نزیك گوندی زەرانیك لەناوەندی بەردێکی رەقی **چوارچمکی** کە رووبەرەکەی ($۲م^۲$) دەبێ هەڵدەقوڵێ. ئاوەکەی سارد و سپی وەك چوڕی شیر وایەو بە جۆگەلەیەکدا دێتە خوارێ و لەگەڵ ئاوی جۆگەلە کانییەکانی دیکە کە لەبنی ساردا وێکی ($۱۰م^۲$)ی چوارچمك

دێنە دەرێ، تێکەڵ دەبێ. (هەروەکو دەگێڕنەوە ئەو ساردواە کاتی خۆی لەلایەن سەردارێکی کوردی ناوجەمشید بەکردن دراوە).

ئەو جۆگەلانەی لەسەرەوە باسمان کردن، کە دێنە خوارێ لە ڕێگای خۆیاندا دوومەتر و پێنج مەتر، لێکدی دوور، جۆگەلە ئاو، (٤٠) کانی دیکەیان دێتەوە سەر، بەم جۆرە رووباری مونزور پەیدا دەبێ و بەشی زۆری دەشتی ئوڤاجکی (٤٠) کیلۆمەتر درێژ و (٢٠) کیلۆمەتر بەرین ئاو دەدا و لەگەڵ ئەو رووبارانەی لەگەلی مەرجان و گەلی **هەغاچورەوە** رادێن، تێك دەکەنەوەو بەناو شاخ و دارستانەکاندا دەڕۆن، لەناوچەی **هالڤوری ڤانك**، تاڤگەیەکی گەورە پەیدا دەکا و لەشارۆچکەی تورشچیك لەگەڵ رووباری **پەرچیك و پاهی**، کە لەشاخەکانی پلومەر و نەزمیەوە رادێن تێکەڵ دەبێ، لێرەدا زەوی و زاری زۆر گوندان بەراو دەکاو لەناوچەی چارسەنجاق، رووبارەکانی پەری و کیغی دێتەوە سەرو لەگەڵ زێی موراد تێکەڵ دەبێ.

سەروچاوەی ئاوی مونزور:

لێرەدا بە وێنەیەکی گشتی سامێکی وای هەیە لەسەر پیاو، کەهەست بە گەورەیی یەزدان بکا. لەخۆیەوە دەروونی گەرم دادێ، وادەبێ دەست بە گریان دەکا، بە پێویستی دەزانێ کڕنۆش بۆ سروشت ببا، فیشقەی ئاوی دامێن شاخە بەرزەکان لە لوتکەی کێوەکاندا دەنگ دەداتەوە، سێبەری دارە گەورەکان بەری ئاسمانی شین دەگرێ، شایەدی تەمەنی سەد ساڵەیان بۆ دەدا. سەربڕینی ئاژەڵ و ماڵات، لە سەروچاوەی رووبارەکان، خۆ نیشاندانێکی ئاسایی بێ هاوتای سروشتە.

خێڵەکان کە لەسەروچاوەی کانییەکان کۆدەبنەوە، هەست بەگەورەیی خودا دەکەن، دوژمنداری لەبیر دەکەن و بەچاوی برایەتییەوە دەنۆڕنە یەك، ناوبژیوان بڕیاردەدا، لەگەڵ یەك پێکبێنەوە، بڕیارەکە یەکجارەکییە، دووبارە بوونەوەی بۆ نییە و یەکدی لەباوەش دەگرن و ماچ دەکەن، لەگەڵ یەکدی دەخۆن و دەخۆنەوە، بەم شێوەیە لەسەر ئەو کانییانە سەختترین دوژمنداری کۆتایی پێدێ، هەموو کەسێ مل کەچە بۆ هەر جۆرە بڕیارێك، توانای رەخنە گرتنی نییە،

ئـاوی مونـزور زۆر روون و سارده، ماسییەکانی ناودێرن، رووباری مونزور لەبەهارا، بـوارو رێگـا نـادا و لـەپێش مەرکـەزەکانی **پیـلور** و **زەرانیك** پردیان لەسەر دروست کراوە.

چیرۆکی رووباری مونزور:

بـەپێی بـاوەڕی هـەندێ لـە خێـڵـەکان، رووبـاری مونـزور بـەناوی چیای مونزور کـراوە، چـونکە سەرچـاوەکانی لەو چیایانە هەڵدەقوڵێن، هەندێکیش لە خێڵـەکان دەڵێـن، یـەکێك لـە میرەکـانی کوردسـتان، عـەگیدێگ بـووە لـە دێـی **کـەداك** نـاوی **جەمشـید** بـووە، دەچـێتە شـەڕ، مجێـزی دەچـێتە خواردنـی حـەلوا کـە بەدەستی خێـزانەکەیەوە کـرابێ، لەوکاتـەدا شوانێکی هەبووە، ناوی مونزور بووە، شوانەکە، هەسـتێکی دەروونـی دەکـا، کـە مـیر لەشەڕێ مەیلی حەلوای کردووە، لەبەر ئەوە دەچـێتە لای خـانم و دەڵـێ کـە مـیر مگێزی چۆتە حەلوا، خاتوونیش واتێدەگا کە شـوانە بەخۆی هەوەسی چۆتە حەلوا خواردن، لەگەڵ ئەوەشدا حەلوای بۆ دروست دەکـا و لـەناو قـاپێکی دادەنـێ و دەیداتـە دەسـت لـەپاش چـەند کـاتێ شوانەکە، دەگەڕێـتەوە لای خـانم و پێـی دەڵـێ کـە حەلواکـەی داوەتە میر، خاتوون کە لێی دەپرسـێ ئـەدی قاپەکـە کوانـێ..؟ دەڵـێ لـەلای مـیر ماوەتـەوە، ئیـدی خـانم واتێگەیشـتبوو کـە مونـزور درۆیـەکی رێکخسـتووە، بـەڵام کـە جەمشـید لەشـەڕێ دەگەڕێتەوە بەو خەڵکەی کە بۆ پێشوازی کردنی چووبوون گوتبوو، پێش ئەوەی بێـنە پێشـوازیی مـن، بـڕۆنە دیدەنیـی مونـزوری شـوان، ئـەوجا رووداوەکـەیان بۆ دەگێڕێـتەوە، قاپەکەشـیان نیشـان دەدا و خەڵکەکـەش کەوتـنە دوای شـوانەکە نەبادا خۆی بزربکا، مونزور لەبەر پەلە کردن جامە شیرەکەی دەستی، لێ دەڕژێ، بـەو شـێوەیە هـەر جێگایـەك پشکە شیرێکی لێڕژابوو کانییە ئاوێکی لێدەربببوو، لە دواییـدا شـوانە دەچـێتە نـاو بـەردێکی گـەورە و خـۆی بزردەکا، لەناو بەردەکەش کانییـە ئاوێکی گەورە فیشقە دەکا و دەر دەبێ. ئیتر لەبەر ئەو هۆیە بە شاخەکان و رووبارەکـە دەڵێـن: مونـزور و لەبـەر رێزگـرتن لەمونـزور، ئـەو گونـدەی لەنزیکی سەرچـاوەی رووبارەکەیـە پێـی دەڵێـن زیـارەت، بـەپێی بۆچوون و بڕوای باپیرانی پێشـینمان، **ئـەناهیدی** خواوەنـدی ئاو بە دایك داندراوە، ئەو ئاوەی لە چاوگەکانی

مونزور دێتە دەرێ، شیرە و لە سینگی دایکە ئەناهید دێتە خوارێ.

لەگەڵ ئاوخواردنەوە لەو چاوگانە، هۆزەکان لەنێوان خۆیان بەڵێن دەدەن کە هەر جۆرە ناکۆکییەك لەنێوانیاندا نامێنێ و کەس بە پێچەوانە ناجووڵێتەوە هەروەکو ئەوەی شیری دایکی بخواتەوە و پەیمان بدا بە پێچەوانە نەجووڵێتەوە، بەو جۆرە هەموو دوژمنداریيەك کۆتایی پێدێ.

رووباری مەرجان:

ئەو چاوگانەی لە شاخەکانی مەرجان ئاویان لەبەر دەڕوا، جۆگەلەکانیان تێکەڵاوی یەکدی دەبن و رووباری مەرجانیان لێ پەیدا دەبێ و بەگەلی مەرجان-دا دێنە خوارێ بەرەو باشوور و لەنزیك **چاکپەری** لەگەڵ رووباری مونزور تێکەڵ دەبن، ئاوی رووباری مەرجان خۆشە و بەماسی ئەو رووبارە دەڵێن مەرجان کە هەر بەناوی رووبارەکەوە هەڵدراوە.

رووباری هەغاچور:

ئاوی ئەو رووبارە، لە رۆژئاوای شاخەکانی مونزور و لەشاخەکانی **هەغاچور** دەردەبێ و کۆدەبێتەوە، بە دەڤەرەکانی خێڵی **کوچان** و **شەمکاندا** دەڕواو، بە دێهاتی **ئۆڤاجیکدا** تێدەپەڕێ و لە رووباری مونزور دەکاتەوە.

کەندو شیوی دەیرمەن:

ئەو ئاوەی لە دارستانەکانی دەیرمەنی دەرەوە کۆدەبێتەوە، وەکو چۆم و رووبارێکی لێدێ و بە گەلی عەلی تێدەپەڕێ و لەنزیك ناوەڕاستی ناوچەی چیمیشکەزەك لەزێی فورات دەکاتەوە.

رووباری پەرچیك (**پاه**):

ئاوی ئەو رووبارە لە شاخەکانی دەرسیمی رۆژهەڵاتەوە هەڵدەقوڵێ و لە رووبارە ناسراوەکانە و لە رووباری موراد دەکاتەوە.

رووباری سونکەت:

ئاوی ئەو رووبارە لە دۆڵەکانی هۆزات کۆدەبێتەوە، تەنها لەڕاست بەڕاستی بەستی ئەلازیز- هۆزات بەهاوین رێگا دەدا و پیاو دەتوانێ لێی بپەڕێتەوە.

دۆڵ و گەلییەکان

دۆڵە گرنگەکان ئەمانەن:

١– دەربەندی قوتو (قۆدی)

٢– گەلی عەلی

دەربەندی قۆدی:

لەگوندی ئیکسورەوە دەست پێدەکا، لەباشوورەوە بۆ باکوور دادەکشێ، دەربەندێکی زۆر سەختە، پیاو پێی ناکرێ بەسواری پێیدا بڕوا، چونکە زۆر قووڵە و لە شاخی رك و رەق پێك هاتووە، زۆر بەرز و بە هەڵدێرە، ئەشکەفتی زۆری تێدا هەیە و خێڵەکانی:

دەمەنان، حەیدەران، کالان، یووسوفان، لە راست و چەپی ئەو گەلییە دادەنیشن و کاتی تەنگاویش خۆیان لە ئەشکەفتەکانی ئەو گەلییە دەشارنەوە.

هێزەکانی رژێمی تورکیا هیچ کاتێك نەیانتوانیوە بچنە ناو دەربەندی قۆدییەوە، چونکە جێگایەکی زۆر سەختە، لەبەر ئەوە جاری واهەبووە بۆ ترساندنی خەڵکەکە بە فڕۆکە بۆمبابارانیان کردووە، بەڵام زۆریش سوودی نەبووە. هەروەها خێڵەکان سامانی دەغڵ و دان، بۆ رۆژی پێویست– لە ئەشکەفتەکان دەشێرنەوە. لە زۆر ئەشکەفتاندا کانیی ئاو هەیە و ئەو دەڤەرانە باخچەی جوان جوانیان تێدا هەیە، لە کەلەنە شاخان، جێگای خۆلێشاردنەوەی مرۆڤی کۆنی تێدا هەیە. هەروەها گۆڕستانی تاك و بەکۆمەڵی تێدا هەیە و جێگای پاسەوانی و کێشکچیی کۆنی تێدا دیارە.

هەروەکو رۆژهەڵات ناسی یۆنانی، **زینوفون** لە بەرهەمەکەیدا بەناوی **(ڕێبازی دە هەزاران)** دەڵێ:

کوردەکان بە بەرد خلۆر کردنەوە، رێڕەوی دوژمنیان لێرەدا قەدەغە کردووە، دەبێ لەو جێگایە بەرز و بە هەڵدێرە شەڕیان کردبێ، ئەو گەلییە، هەتاکو سنووری ناوچەکانی **مەزگەرت و نەزمیە** دادەکشێ.

گەلی عەلی:

لە دەرسیمی رۆژئاوا، لەناوچەی چیمیشکەزەکە و جێگەی خۆ شاردنەوەی خێڵەکانی: **کۆچان، شەمکان، رەسیکان**ـە.

ئەو خێڵانەی سەرەوە، لەکاتی تەنگانەدا، خۆیان لەناو ئەو گەلییە دەشێرنەوە، کە لەدەربەندی قۆدی بچووکترە، جێگایەکی سەخت و عاسێیە، رێبازی ترسناکی تێدا هەیە، ئەشکەفتی وای تێدا هەیە، کە هۆدەو ژووری تێدایە و کانیی ئاوی لەناو دەربووە، واپێدەچێ مرۆڤی دەوری بەردین لێرەدا ژیابێ.

گەلیە پلە دووەکانی دەرسیم، لەدەرسیمی رۆژئاوا ئەمانەن:

هەغاچور، ساگمان، ئولوکەلە، دەرەلی، مەرجان، دەیرمەن دەرە، هالڤۆری، دەرە ئاری، ئیکسۆر، سۆفکە، کەکپەڕ، میهسۆر، ئین.

هەروا گەلییەکانی دەرسیمی رۆژهەلاتیش ئەمانەن:

چیهەك، هەچ، پاھ، کزلکلیسە، مارهۆ، زەل.

چەم و لێڕەوار

سەرجەم ناوچەکانی دەرسیم بە چەم و دارستان داپۆشراون و چەمە ناودێرەکانیش ئەمانەن:

١- زارکاڤیت
٢- دەیریمەن دەرە
٣- هالڤوری ڤانك
٤- بەلگەش
٥- کاکپەر و میهسۆر
٦- سوفکە

ئەو لێڕەوارو دارستانانە، دارو دەوەنیان زۆرە، رێگایان تێدا نییە، پیاو پێیدا بڕوا، زەوییەکانیش لەشاخ و بەرد پێکهاتوون، لێرە پیاو تووشی گەلە دڕندەی وەك گورگ و کەمتیار و تورگ دەبێ، دارستانەکە بەزۆری لەداری چڕو پڕ پێکهاتووەو ئەو جێگایەی داریشی کەم بێ، تووشت بەتووشی کێوی و کەروێشك و ڕێوی دەبێ، هەرچەند، دەڵێن راوە رێوی گوناهە، بەڵام دەرسیمییەکان راوە رێوی

زۆر دەکەن و کەوڵەکەشی دەنێرنە دەرەوە.

دارستانەکانی زارکاڤیت:

چەمەکانی زارکاڤیت، لەباکووری ڕۆژئاوای ناوچەی مەزگەرت و زێدی خێڵەکانی کورەیشان و یووسوفان دان، ئەو چەمانە بۆلای باکوور دەکشێن تاکو لەگەڵ چەمی هالقۆری ڤانك تێکەڵ دەبن و ڕووباری مونزور بەنێوان هەردووکیاندا دەڕوا و لێکیان جودا دەکاتەوە.

دارستانەکانی هالقۆری ڤانك:

دەڤەرەکانی هۆزی ئەباسانی ژووروو و هۆزی کرغان بەخۆوە دەگرێت و تاوەکو چیای پیریك دادەکشێن.

دارستانەکانی دەیرمەن دەرە:

باکووری دەڤەرەکانی ناوچەی چیمیشکەزەك دادەپۆشن بۆ ڕۆژهەلات هەڵدەکشێن و لەگەڵ چەمەکانی کاکپەڕو و میهسۆر و بەلگەش بۆ باکووری ڕۆژهەلات و لەگەڵ چەمەکانی سۆفکە تێکەڵ دەبن.

لەسەر پەلکە داری چەمەکان جۆرە خوناوێك دەکەوێ پێی دەڵێن گەزۆ، کۆی دەکەنەوە، وەکو فتیلەی لێدەکەن و وشکی دەکەنەوەو بۆ دروست کردنی شیرنایەتی بەکاری دێنن.

کشتوکاڵ و ئابووری

لە دەڤەرە شاخاوییەکانی دەرسیمدا ساڵی وا هەیە بەرهەمی دەغڵ و دان، بەشی پێویستی خەڵکەکە ناکا، لەبەر کەمیی زەوی و زاری چاندن، ناکۆکی لەسەر زەوی و زارو ناگزووری و کەم و کورتیی ژیان لەنێوان خێڵەکاندا پەیدا دەبێ، لەناوچە شاخاوییەکانی دەرسیمدا، زەوییەکان لەسەر کەس تاپۆ نەکراون، بەلام هەرکەسە بە سەربەستی سەرپەرشتیی زەوییەکەی خۆی دەکا، کە لە باپیرانەوە بۆی ماوەتەوە، ئەگەرچی لەتاپۆ بەناوی نەکراوە، لەبەر هەندێ زۆر جاریش ناکۆکی لە نێوان خەڵکدا لەسەر سنوورەکان پەیدا دەبێ و جاری واش

دەبێ ناکۆکییەکە گەورە دەبێ و شەڕ دەکەوێتە نێوان هۆزەکانەوە. لەکاتی خۆیدا لەنێوان هۆزی شێخ حەسەنان و سەیدان لەسەر تخووبی زەوی، دوژمنداری پەیدا ببوو، نێزیکەی ٦٠ شەست ساڵ درێژەی کێشا، بەسەدان زەلامیان لە یەکتر کوشت، وای لێهات ئەوەندە زەوییەی ناکۆکیی لەسەر پەیدا بوو، جێگای ناشتنی کوژراوەکانی لێ نەدەبۆوە کە تێیدا بیانشێرنەوە.

لەو ناوچە شاخاوییانەدا هەرچەندە زەوی چاندن کەمە، بەڵام بە بڕشت و بەرهەمی باشە و ساڵی وا هەیە یەك و پەنجا بەرهەمی دەبێ، بەڵام بڕیاری ناوەنجی، یەك و بیست دەبێ. دەرسیمییەکان هەوڵ دەدەن سوود لە زەوییەکانی دەشتی ئەرزینجان و ئەلازیز وەربگرن، بەڵام رژێمی تورکیا بەهیچ جۆرێك رێگای پێنەداون، دەرسیمییەکان بە زۆری گەنم دەچێنن، بەڵام جۆ–ش دوو هەندەی گەنم بەرهەمی دەبێ.

لەناوچەی پارێزگای هۆزات–دا، زەوی و زاری چاندن زۆرە، بەرهەمەکەشی، بەشی نزیکەی لەسەدا هەشتای پێویستی خەڵکەکە دەکا، بڕیاریشی نزیکەی یەکوپازدەیە. زەوییەکانی دەڤەری پەرتەك بەراون و بەرهەمیان باشە، دەوروبەری زێیەکانی فورات و موراد زۆر بەبەرهەمن، بەتایبەتی خێڵی کەرەبال لەناوچەی ئەشکینی بەچاندنی چەڵتووکی برنج ناسراوە. هەروەها ناوچەکانی:

مەزگەرت، نەزمیە، پلومەر، چارسەنجاق، کیغی لە دەڤەرە کشتوکاڵییەکانن.

ناوچەی ئۆڤاجیك لەبەر رووباری مونزور زۆر بەبەرهەمە، بە تایبەتی جۆرە (دەرە)یەکی لێ دەچێندرێ کەپێی دەڵێن گاریس و زۆر بەناوبانگ و ناودێرە.

هەروا بنێشتی ناوچەی ئۆڤاجیك بەناوبانگە، لێرەدا جۆرە گیایەك شین دەبێ کە پێی دەڵێن کەنگەر لەمانگی تەموز و ئابدا کەنگەرەکە دەبڕن و شیرەکەی لەسەر بەردان کۆدەکەنەوە و دەیکەنە فتیلە و پێی دەڵێن بنێشت، هەروەها لە ئۆڤاجیك گیای سیریشك شین دەبێو لەڕەگی ئەو گیایە چرێش دروست دەکرێ. پەلکی ئەو گیایە پێی دەڵێن گوللیك لەگەڵ ماستاوی پاڵێوراو کە پێی دەڵێن دۆ (تۆراك) تێکەڵ دەکرێ و بۆ خواردن بەکاردێ، لە سەرەتای بەهار تاکو کۆتایی پایز بەتایبەتی لەکاتی هاوینەدا زۆر بۆ خواردن بەکاردێ. لەچیایەکانی مونزور زۆر

گیای رەنگا و ڕەنگ و بۆن خۆش هەن، لەساڵی ١٩١٣ دا چەند زانایەکی ئەمریکی لەگەڵ بنەماڵەیەکی ساری سالتك بە ناوی مەلاخدر لە ئەستەنبووڵەوە هاتبوونە دەرسیم، لەپاش لێکۆڵینەوەی گیایەکان ویستبوویان کارگە دابمەزرێنن بۆ بەرهەمهێنانی گیایەکانی ئەو دەوروبەرە، بەڵام لەبەر ناکۆکیی ناو خێڵەکان رێك نەکەوتن.

لەزۆر جێگای مەزگەرت، پەرتەك، چارسەنجاق و هۆزات، تووتن دەچێندرێ، ئەو تووتنەی لەو نێوە پێدەگا پێی دەڵێن **دانە بۆران** و ناودێرە بە بۆن خۆشی و زۆر دڵگیرە، زەوییەکانی ئەو ناوچەیە (٥٪)یان بەناوی خاوەنەکانیانەوەیە لێرەدا گەنمەشامی (دەرە)ش بەرهەمی زۆر باشە.

هەنگوینی دەرسیم تام و مژی زۆر خۆشە، مێشهەنگوین بە شێوەی ئاسایی بەخێو دەکرێ، بەڵام مێشی واش هەیە لە کەلێنە شاخان، لە ئەشکەفتان، یان لەسەر داری گەورە شانە دادەنێ و هەنگوینی چاك دەکا، ئەوجا ئەستوکە هەنگوینی ئەو مێشە کێوییە لەتام و بۆدا هاوتای نییە، سیری کێوی بەشی پێویستی خەڵك دەکا و بەڕوو بەرهەمی زۆرە لەدارستانەکانی دەرسیم.

ماڵات (ئاژەڵ):

ماڵاتی ماڵی لە (٦٠٪)ی بزن و لە (٠٤٪)ی مەڕە، خێڵەکانی **کورمەشان و شکاکان** هەموویان ئەو جۆرە مەڕە بەخێو دەکەن کە دەست بدا بۆ شیر و خوری و گۆشت، سەگی شوانان بۆ پاسکردنی مێگەلان ناودێرن.

لەهەموو جێیەکدا چێڵ، مەڕ، بزن، ئەسپ، کەر، هێستر گەلەك زۆرە، بزن زستانان بە پەلکە چلو بەخێو دەکرێ، لەبەر هەندێ زۆر خۆڕاگرو بە تینە، نەخۆشیی ماڵات هەروەکو نەبێ وایە، دەرسیمی نازانێ دکتۆری دروستی ئاژەڵ چییە، چونکە رژێمی تورکیا هیچ دکتۆری دروستی ئاژەڵی بۆ ئەو دەڤەرانە رەوانە نەکردووە، چارەسەرکردنی نەخۆشی **هیشتیك** لەگامێش، چیرۆکی خۆی هەیە و ئەویش بەم جۆرەیە:

نانی بەرۆن دەکەن و دەچنە ئەوجێگایەی نەخۆشییەکەی تێدا بڵاوبۆتەوە و بەسەر خەڵکەکەی دابەش دەکەن و لەبەر خودا دەپاڕێنەوە، یەکێك تەقەیەك دەکا

و هـاوار دەکـا و دەڵـێ لـە **هیست** واتە لێیدا، ڕۆژی پاشتر ئەو گامێشانەی نەخۆش نـەبووبن، دەیـان گۆزنـەوە جێگایـەکی پـاك، بـەو شـێوەیە چـارەی نەخۆشـییەکە دەکـەن، ئەسـپەکانی دەرسـیم میـنای ئەسـپی کـوردی، گچـکە و تێـك چـەقیو و بەتینن. باوو باپیرانی کوردان (Met- Mar) بەسواری باپیری ئەو ئەسپانە، لەکاتی خۆیدا شەڕیان لەگەڵ یۆنانییان کردووە.

هاوردەو نێردراوەکان:

دەرسـیم، ئەوکەرسـتە و بەرهەمانـەی بۆ شارەکانی دیکەیان دەنێرێ ئەمانەن: دار، ڕەژوو، موو، خوری، کەوڵ، هەنگوین، ڕۆن، پەنیر، جۆ، تووتن، سیری کێوی، بـەڕوو، گوێـز، بادەمچـە، گیسـك، بـزن، بـەرخ، مـەڕ، لەگەڵ کەوڵە ڕێوی‌و تورگ و گورگیـش دەنێرنە ولاّتە دراوسێیەکان، هەروا کەرەستەی دروستکراو (دەستکرد)ی وەکو، جەواڵ، خرار، جاجم، چارشەو و مافووریش دەنێرنە دەرێ.

لەبەرانـبەردا گـەنم، قومـاش، جـلك، بـەرگ، چـەك و تەرەقە (فیشەك) لە ولاّتە دراوسـێیەکان و لـە شـارەکانی دیکـە دەهێـنن، زۆر جـاران چەرچـی گـەڕۆك دێـنە دەرسـیم، وردەواڵە دەفرۆشن یان بەڕۆن و کەرستەی دیکەی دەگۆڕنەوە، بێگومان سەنگی کیلۆی ڕەسمی لە لایان نییە، ئەگەر بڵێن بەردێك سەنگایی (١٥٠) درهەمە، دیارە لەسەد درهەم پتر نییە.

ئـەو خوێیەی لە خوێدانکی **سەلامەتی لەکەماھ** و لە خوێدانکی **جابول** لە **پلومەر** پێـش زسـتان دابـێ دەگوازنـەوەو لـە جێگای باش تەقەت و دادەکرێ. بە تایبەتی بنێشـت لە ئۆڤاجك ڕەوانە دەکرێ، هەروەها تووتنەکانی **دانابوران** و **پیلڤانك** کە لە کەرستە گرنگەکانن بۆ شارەکانی دیکە ڕەوانە دەکرێن.

کانزاکان:

سـامانی ژێـر زەمیـنی ناوچـەی دەرسـیم زۆر گـرنگە. چونکە، لە زۆر جێگا، لە ئاقـاری دەرسـیم بۆنـی پـەتـرۆل دەکـرێ و لەسـەر زۆر ئـاوی ئەو دەڤەرانە پـەترۆڵ لەبـەر هـەتاو بـریقە دەداتـەوە و دەبیـندرێ. لـە زۆر جێگاشـدا هەر لەسەر زەمین: ئاسـن، مـس، زیـو، ڕەژوو، گۆگـرد و مـز دەبیندرێ. ئەو مەعدەنانە سامانێکی ژێر زەمینی زۆر گرنگن و تاکو ئێستاکەش هیچ یەکێکیان نەهێندراونەتە بەرهەم.

له هالڤۆری ڤانك زۆر له كۆنه‌وه كووره‌ی به‌كارهاتوو بۆ به‌رهه‌مهێنانی زێڕ هه‌یه و قه‌لاْیچییه‌كان زێڕی خۆلاْوی ده‌تاوێننه‌وه و ده‌یكه‌نه كولیچه‌ی زێڕین و له ئه‌لازیز به كووره‌چییه‌كان ده‌فرۆشنه‌وه بۆ پاك كردنه‌وه. هه‌روه‌ها له چیای مارِاوی، كانیاوی گۆگرد و ئاسن هه‌یه، ده‌رسیمی ئه‌و خۆڵه‌ی كه گۆگرد و مسی تێدایه، به‌هۆی ئاگردانی قه‌لاْیچی، ده‌توێننه‌وه‌و، گولله و بارووودی لێ دروست ده‌كه‌ن.

دامووده‌زگای ئیداری تورك له ده‌رسیم

هوزات له ناوه‌ڕاستی پارێزگای ده‌رسیم–دایه‌و والی یان پارێزگاری لێ داده‌نیشێ و له (قه‌زا) ناوچه‌كانیشدا هه‌ریه‌كه قایمقام و داواكاری گشتی و دادوه‌رێكی لێداده‌نیشێ. كارگێڕی بچووك به‌شێكیان له خه‌ڵكی شاره‌كه‌ن و هێزی ئاسایش له‌چه‌ند پۆلیسێك (جه‌ندرمه) پێكهاتووه.

ڕژێمی توركیا هیچ له خه‌می خه‌ڵكی ده‌رسیمدا نییه، بارێكی گرانی به‌رانبه‌ر دانیشتوانی ناوچه‌كان هه‌ڵنه‌گرتووه‌و، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌شه ده‌رسیمی خۆیان به قه‌رداری ڕژێمی توركیا نازانن.

ڕژێمی توركیا هه‌میشه به چاوی زڕ منداڵ ته‌ماشای ده‌رسیمییان ده‌كا و له‌به‌ر ئه‌وه جێی خۆیه‌تی كه ئه‌وانیش سه‌رباز نه‌ده‌نه له‌شكری توركیا.

پارێزگار و قایمقام و فه‌رمانبه‌ره دارده‌سته‌كان، له‌و كه‌سانه هه‌ڵده‌بژێرن كه زمانی كوردی بزانن و شاره‌زای ئاكارو ره‌وشتی كوردان بن، تا به‌هۆی پاره‌دان و به‌رتیله‌وه ناكۆكی له‌نێوان خه‌ڵكه‌كه و له‌نێوان خێڵه‌كاندا په‌یدا بكه‌ن، تا یه‌كدی نه‌گرن و نه‌توانن ئاگری شۆڕشێكی كوردی هه‌ڵبگیرسێنن.

ڕژێمی توركیا زۆر بایه‌خی به ته‌رخانكردنی پاره‌ی نهێنی (موخه‌سه‌سات) ده‌دا بۆ رازی كردنی هه‌ندێ له سه‌رۆك خێڵه‌كان و به‌شی زۆری پاره‌كه‌ش چۆته و ده‌چێته باخه‌ڵی قایمقامه‌كانه‌وه. هه‌ركاتێ ناڕه‌زایی كوردان به ده‌ربكه‌وتبایه، قایمقام: به‌ناوی بێ ده‌سته‌لاْتی ده‌رده‌كرا. له‌جێگایاندا، سه‌رۆك خێڵه‌كان ده‌كرانه قایمقام، تا خێڵه‌كان هێور ده‌بوونه‌وه، ئه‌وجا قایمقامی توركیان دووباره بۆ ره‌وانه ده‌كردنه‌وه، شاری هوزات زۆر جار كراوه‌ته پارێزگا یان ویلایه‌ت، هه‌موو

دەمێ پارێزگار هەر سەرکردەیەکی سەربازی بووە.

لە هەر ناوچەیەك دەزگایەکی تەلەگراف هەبوو، بەڵام ئەو کاربەدەستانەی بەکاریان دەهێنا، بەگشتی سیخوڕ بوون و لە دژی خەڵکەکە بەکاریان دەهێنا، لەبەر ئەوە زۆر جار خەڵك تێلەکانیان لەڕێگای نێوان شارەکاندا دەبڕی.

دامەزرانی ناوەخۆی خێڵەکان

لەنێوان خێڵەکاندا هەرکەسە لەژێر فەرمانی سەرۆکی هۆزەکەی خۆیەتی و سەرۆکی هەر هۆزێك لە بنەماڵەیەکی ناسراوی خێڵەکەیە. لەپاش ئەویش دووەم سەرۆك خێڵ هەیە کە بەسەرکردەی لەشکر دادەنرێ و فەرمانی شەڕکردن لەوەوە وەردەگیرێ.

هەر کەسێکی خێڵەکە ساڵی جارێك دەچێتە دیدەنیی سەرۆکی خۆی و شانی ماچ دەکا و سەر و ماڵ و ناموسی سەرۆکی خۆی زۆر بە پاك دەزانێ. کاتێ دەچێتە دیدەنی، ئەوە لە بیر ناکا کە لەگەڵ خۆیدا دیارییەکی بۆ ببا، چەند ڕۆژێ لەوێ دەمێنێتەوە، کە دەگەڕێتەوە ماڵی خۆی، سەرۆکی خێڵەکە دیارییەکی پێشکەش دەکا، هەرچەندە بچووك بێ هەر بە دەسکەوتێکی پیرۆزی دەزانێ و لەماڵەوە هەڵیدەگرێ و ساڵێ چەند جار دەریدێنێ و بە مناڵەکانی خۆی پیشان دەدا. ئەمەش دەبێتە هۆی یادکردنەوەی سەرۆکە بەڕێزەکەی، خۆ ئەگەر خەڵاتەکە خواردن بێ ئەوە بەسەر مناڵەکانیدا دەبەخشێتەوەو بەو شێوەیە ئەو خۆشەویستییە لە دەروونی هەرکەسێك جێگیر بووە، بەهێز و توانای هیچ ئەزموونێك لەشوێنی خۆی ناجووڵێ، چونکە ئەو پەیوەندییەی لەنێوان خێڵەکاندا هەیە، ئاکارو ڕەوشتێکی باپیرانە و بەهێزترین داوە لەنێوانیاندا و بەهیچ جۆرێك ناپسێ.

لەدەرەوەی ڕەسمیاتدا هیچ جیاوازییەك لەنێوان سەرۆك و خەڵکەکەدا نییە، ئەگەر یەکێك سەرۆکی خێڵەکەی خۆی بدوێنێ، بانگی ریزا دەکا (ریزۆ)، دەڵێتە سولەیمانی (سیلو)، هەروەها حەسەن دەکاتە(حەسۆ)یان بە (لولو) بانگی دەکا. سەرۆك لەوجۆرە گازکردن و دواندنە هیچ پەست نابێ.

ئەگەر یەکێکی بێگانە لەلایان میوان بێ، زۆر بەرێزەوە بەسەرۆکەکە دەڵێ (ریزا ئاغا)یان (سەید ریزا)، بەڵام وشەیەکی ناشیرین چییە بەکار ناهێنن. سەرۆك لەدیوانی خۆیدا رێز لەهەر کەسێ دەگرێ و خواردن لەسەر سفرەی ئەو دەخوا و دەتوانێ لەلای سەرەوە دابنیشێ، چونکە سەرۆك خۆی بە گەورە پیشان نادا و لێرەدا رێزگرتن پەیوەندی بە رەوشتی نەتەوایەتی و ئاگردانی باوکانەوە هەیە. دیوان و ماڵی سەرۆك هۆز، دیوان و ماڵی هەموو کەسێکی خێڵەکەیە، چونکە بە پاشماوەی هەبوونی باپیرە گەورەی خێڵەکە دادەنرێ و سەرۆك خێڵەکەش بە پارێزەری ئەو بنەماڵەیە داندراوە.

لە بابەت جل و بەرگەوە لەگەڵ هیچ کەسێکی خێڵەکە جیاوازیی نییە تەنها لە هەندێ دیتنی رەسمیی نێوان خێڵەکاندا نەبێ. ئەگەر سەرۆکی هۆزێك بمرێ، کوڕەکەی لەجێگای دادەنیشێ، واش دەبێ هاوسەرەکەی لەجێگایدا دەبێتە سەرۆکی هۆزەکە. لە ساڵی (١٣٢٧)دا کەکو ئاغا سەرۆکی خێڵی فەرهادان لە کارەساتی دەرسیم، گیانی خۆی بە کوردستان سپارد و خاتوون ئانەی هاوسەری کە تەمەنی (٣٠) ساڵ بوو سەرۆکایەتیی خێڵی فەرهادانی کرد و زۆر بە دەسەڵات بوو لە راست رژێمی تورکیا.

قوتابخانەکان

لەناوەڕاستی شار و ناوچەکاندا، قوتابخانەیەکی سێ پۆلی (سنفی) هەیە. لەناوەڕاستی هۆزاتدا قوتابخانەکی ناوەندیی سێ (سنفی) هەیە. مامۆستاکان تورکن و بە تورکی دەرس دەڵێنەوە، خێڵەکان منالی خۆیان نانێرنە قوتابخانە، چونکە نایانەوێ مندالەکانیان فێری تورکی بکەن، بەڵام دەیانەوێ بە زمانی کوردی بخوێنن، لە هەموو ناوچەکانی ئوڤاجك، نەزمیە، چارسنجاق و پاه، قوتابخانەی سەرەتایی نییە، هیوای تورك لە دامەزراندنی قوتابخانان ئەوەیە کە هەستی نەتەوایەتی لە بیر قوتابیانی کورد بباتەوە و بیروباوەڕی تورکایەتی بڵاوبکاتەوە. ئەگەرچی دەرسیمییەکان لە قوتابخانەکانی تورکیا، بەزمانی تورکی دەخوێنن بەڵام بەرانبەر بە گشت کردەوەی تورکان، هەوڵیان داوە خۆیان فێری

خوێندن و نووسینی کوردی بکەن و زۆریش خەباتیان بۆ بلاوکردنەوەی هەستی نەتەوایەتیی کوردی کردووە.

لە سەردەمی سولتان حەمیدا: کوڕانی سەرۆک خێڵەکان، لە قوتابخانەی خێلان کە لە ئەستەنبۆڵ کرابۆوە، چوار ساڵ دەیانخوێندو ئەوجا بە پلەی یاریدەدەری سەرۆک رەوانەی کوردستانیان دەکردنەوەو دەبوونە یاریدەدەری سەرۆک خێڵەکان، بەلام لەپاش (مەشرووتیەت)[١] رژێمی تورکیا هەستی کردبوو کە ئەفسەرەکانی کورد بیروباوەڕی کوردایەتییان هەیە، هەموویان بلاوەپێکردن و ڕەوانەی جێگای تریان کردن.

بۆ نموونە چەند جۆرە کردەوەیەکی رژێمی تورکیا لەو بابەتە دەژمێرین:

لە سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیدا یوزباشی[٢]، شەوکەت مەلا خدر لە خێڵی ساری سالتك رەوانەی بایەزید کرابۆوە و، بەنامەردی کوشتبوویان و یوزباشی، حەیدەری ئامۆزای رایکردبووە دەرسیم و لەشەڕی دوایی دەرسیمدا لە هۆزات گیرابوو، لەگەڵ کاروانی نەمرانی کوردستاندا گوللە باران کرا، هەروەها بین باشی[٣]، حەیدەر: لە خێڵی کەرەباڵ، لە شۆڕشی شێخ سەعید–دا هیچ شتێکی نەکردبوو، سەرەڕای ئەوەش لە سێدارە درا، یووسف جەمیلی ئامۆزای رایکردبووە دەرسیم و لەکارەساتی شۆڕشی دەرسیمدا ئەویش درایە بەر تفەنگان و سەرلەشکر ئەحمەد رامیز و یوزباشی، عەلی نیازی برای خانەنشین کرابوون و بەبێ هیچ هۆیەك دەرمان خوارد کران. خدری قایمقام، خانەنشین کرابوو، لە پاشدا عەبدولا پاشا ئەلب دوغان، بردبوویەوە لای خۆی، بەلام لەسەرینی رووداوەکانی دەرسیمەوە، لە خەرپوت لەخەفەتان بەسکی دابوو، لە ساڵی ١٩٣٨ دا بەشێکی دیکەش لە رۆشنبیرانی دەرسیم، چونکە بەکوردی لە دایك ببوون و دەیانگوت کوردین، هەندێکیان لەناو بردبوون و ئەوانی دیکەش دەربەدەر بوون. ئەو روشنبیرانەش کە بەساغی مابوونەوە، ئەوانە بوون کە توانیبوویان خۆیان بگەیەننە دەرەوەی ولات.

---

[١] مەشروتیەت: بەیاننامەی دامەزراندنی کۆماری تورکیا و روخاندنی رژێمی پاشایەتی. وەرگێڕ

[٢] یوزباشی: پلەیەکی سوپایی تورکییە، بە عەرەبی (رئیس)ی پێ دەڵێن. وەرگێڕ

[٣] بین باشی: پلەیەکی سوپایی تورکییە، بە عەرەبی (مقدم)ی پێ دەڵێن.

کێشەی زمان

دەرسیمی بە کۆنترین شێوەی زمانی زازا (Zaza) گفتوگۆ دەکەن، بەشێك لە هۆزەکان بە شێوەی کرمانجی (Kurmanci) وتووێژ دەکەن و شێوەی (زازا)یش دەزانن. شێوەی زازایی کە لەدەرسیمدا قسەی پێدەکرێ، کوردییەکی بێ گەرد و جیاوازی لەگەڵ شێوەی زازایی گشتیدا هەیە کە قسەی پێدەکرێ، شێوەی دەرسیم هیچ وشەیەکی بێگانەی تێدا نییە و زۆریش لە شێوەی کوردی خوراسان نزیکە.

دەرسیمی، زوبانی ئاری (Ary)ی کۆنیان پاراستووە، بۆ نموونە: مادەکان بە ولاّتی دایك دەڵێن ما (Ma) و بە پیاو (مرۆڤ) دەڵێن موردەم و بە مارەیی و پێشکەش، مار (Mar) و بە بەرزاتی، باریس دەڵێن، هەروەها زازای دەرسیمی بە دایك دەڵێن ما (Ma)، وەکو ئاری–ی کۆن وشەکانی دیکەش بەکار دێنن. بۆ هاندان و ئازاو رەشیدی، ژن بە پیاوی خۆی دەڵێ مێر، یان پیاو خۆی هەڵدەکێشێ و دەڵێ ئەزمێرم (Az Mrm)، یان باسی تۆ دەکا و دەڵێ تو مێری ئەو وشانە لە زمانی میدیشدا بەکار دێن و (٥٠٪)ی وشەکانی شێوەی زازا لە زمانی ئاری کۆن ماوەنەتەوە.

مێژوونـاس، جوستە لە نووسراوە کۆنەکاندا لەسەر بەردێك وشەی (زازا)ی خوێندبۆوە، باوەڕی وایە کە مەبەست لەو وشەیە، زمانی کوردی بووە، هەروەها مێژووناسی رووس، گرییڤ لە بارەی میدەکانەوە دەڵێ: (ئەوانە باپیرەی کوردانن، لەناو نەتەوەکانی ئێراندا بە پلەی یەکەم دێن و پێش ئێرانییەکان خوێندن و نووسینی ئاشوورییان زانیوە، رەگەزی کوردان، مید– واتە مارەکان، (-Med-yani Marakan) وێنە و نووسینی بزمارییان لەسەر بەردان هەڵکەندووە. ئێرانییەکان (فارس) کە دەستیان بەسەر میدەکاندا گرت، نووسینی کوردی گرۆس (Gros)یان بۆخۆیان برد).

ئەوجا لەبەر ئەوەیە شێوەی (زازا) کە دەرسیمی گفتوگۆی پێ دەکەن، زمانی کۆنی باپیرانیانە (ئاری و میدەکان) کە تا ئەورۆ بۆیان ماوەتەوە.

کێشەی ئایینی

سـەرلەبەری کوردەکـانی دەرسـیم عەلەویـنە و سـەیدەکان خۆیـان وا پێشـان دەدەن کـە ئـەحکامی ئیلاهـی لـەناو خەڵکەکـە بڵاودەکەنەوە. بەڵام لەگەڵ هەموو هەوڵدانێکیان، بنەڕەتی ئایینی ئارییان پێ تێك نەچووە و نەگۆڕدراوە.

لـە سـەردەمی ئیمـپراتۆرەکانی رۆمـا و بێزانسـدا، بەشـی زۆری کوردسـتان، بەسـەدان ساڵ لە ژێر دەسەڵاتی رۆما و یۆناندا بووە. هەرچەندە پاشای ئەرمەنی، **تـریدار (Tridar) و گـریگۆری (Gregoire)** پەهـلـەوی ئـازاری خـەڵکیان دابـوو و بەکۆمەڵ کوشتبوونیان، لەگەڵ ئەوەشدا ئاینی مەسیحی نەچووبووە ناو دەرسیم و لـەو جێگایـەی کـە بڵاویـش بووبێـتەوە، لەگـەڵ ئاییـنی ئـاری تێکـەڵ بـووە و تواوەتـەوە، لەگەڵ فتووحاتی عەرەبیدا، ئایینی ئەو نەتەوەش لە ئایینی مەسیحی زێـتر زیانی پێ نەبەخشیوە. نەتەوەی کورد توانیویەتی ئەو ئایینە نوێیەش لەگەڵ ئاییـنی بـاپیرە ئارییـەکانیدا تێکـەڵ بکـا و بتوێنێـتەوە. ئەو توانەوەیەش بە ناوی تەریقـەتی (عەلـەوی) خـۆی پیشـان دەدا و تەنها وەکو پەلکی دەرەوە ماوەتەوە، کوردەکـان پابـەندن بـە رەوشـتی پـیرۆزی باپیرانیانـەوە و یادگـارە پیرۆزەکـانی زانستی خۆیان پاراستووە.

لـەم بابەتـەوە مێژوونووسـی تـورك، (عـەلی کـەمال) لـە بەرهەمەکـەی (**مێژووی ئەرزیـنجان**)دا دەڵێ (سەیرە و شایانی باسە سەیدەکان بە سەدان ساڵ لەمەوپێش نوشـتە بـۆ کوردەکـانی دەرسـیم دەکـەن، هەرچەندە نوشتەکە بە زمانی تورکییە، بـەڵام عەلـەویاتی هیـچ بەسـەر نەتەوایـەتیدا زاڵ نـەبووە). وا دەردەکـەوێ کـە عەلـەویاتی لـە دەرسـیم هـەر بـە سـادەیی ماوەتـەوە. لـە سـاڵی (٩٠)ی کۆچـیدا لەشکرانی (عەرەب– ئیسلامی) شاڵاویان بۆ باکوور و ڕۆژهەڵات هێناو بەو جۆرە لە رۆژهـەڵاتی ئەنـەدۆڵدا کۆتاییـان بـە دەسەڵاتی نەتەوەکانی عێراق و ئێران هێنا، لە دواییـدا لـە سـاڵی (٦٦٩)ی زاییـنی–دا کوردەکـانی دەوروبەری دەرسیم، لە پاش رۆمـەکان کەوتـنە ژێر دەسەڵاتی عەرەبەکان، بەڵام دەرسیم بەرەنگاری دەسەڵاتی عـەرەبان بـبوونەوەو بەئاییـنی ئیسـلام رازی نەبـبوون و هـەر لەسـەر دیـنی زەردەشتی–ی خۆیان مابوونەوە.

تاکو ئەو سەردەمانەی دوایی لە ناو ئافرەتانی کوردی دەرسیمدا ئەو مقامەی شینیٚ(شیوەن) دەگوترا:

Hürmüzgân ruman (reviyan)
Atran kujan.
Hoşan sureve gevre gevregân,
Zorkeri arep kırdine xabur,
Gehane pale peşe şari Zor.
Jinu kenikan ve dıl beşiran,
Merdi azad tılen jerui hevinan.
Kevişti Zerdeşt maye beydest.
Bizika na kıt Hürmüz ve hiç kes.

شیوەنی کوردی Krte agıtı [1]:

---

[1] بە داخەوە نەمتوانی ئەو هەلٚبەستەی کە بە شیٚوەی (زازا) نووسراوە و لە بارەی شیوەنی کۆن گۆتراوە، بکەمە کرمانجی. بەلاٚم هەلٚبەستی (لاوژە) کە لە خواریٚ نووسیومەتەوە لە دەشتی (هەولیٚر) زۆر بلاٚوەو و دایکە جەرگبڕاوەکان، بەسەر (لاوژە)ی کوژراویاندا هەلگوتووەو یەکیٚك دەلٚیٚ و ئەوانی دیکەش دەگیٚڕنەوە و لە فۆلکلۆری کوردەواریدا جیٚگای خۆی هەیە–وەرگیٚڕ.

(لاوژە) لە کەندیٚ دا — لاوژۆکەم لاوە
تاژی لە رستی دا — لاوژۆکەم لاوە
نیٚچیر لە گولٚمی دا — لاوژۆکەم لاوە
دیاری خۆت بەکیٚ دا...؟ — لاوژۆکەم لاوە

لاوژە لەسەر شووریٚ — لاوژۆکەم لاوە
بەندە بە کچە پووریٚ — لاوژۆکەم لاوە
دیٚ دەنگی تەمبووریٚ — لاوژۆکەم لاوە
دوژمن هات لە دووریٚ — لاوژۆکەم لاوە

لاوژە لەسەر بانیٚ — لاوژۆکەم لاوە
بۆی بکوتن دەرمانیٚ — لاوژۆکەم لاوە
تیمارکەن برینانی — لاوژۆکەم لاوە
چاك بیٚ تا بەیانی — لاوژۆکەم لاوە

لاوژە لیٚرە و لەویٚ — لاوژۆکەم لاوە
بالیف کورکی کەویٚ — لاوژۆکەم لاوە

بەلای دەرسیمییانەوە نەوەیەکی بەڕێزی ئیمامی عەلی، ئیمام جەعفەری سادق، بۆچوونی عەلەویاتی دامەزراندووەو لە سەدەی یازدەمینی زاییندا مەزهەبی جەعفەری[٢] لە عەرەبستانەوە بۆ کوردستانی خۆراسان و ئێران هاتووە، لەنێوان خێڵەکانی کوردی خۆراساندا بە توندی بڵاوبۆتەوە، لە پاشدا لەکاتی شەڕی نێوان عەباسی و ئەمەویدا سەرداری گەورەی کورد (ئەبا موسلیمی خۆراسانی) لە ساڵی (٨٠٠)ی زاییندا ئەمەوییەکانی وەدەرناوە، بەڵام لە پاشدا ئەویش لە کۆشکی ئەبو جەعفەری مەنسووردا کوژراوە، ئەوجا ئەو سەیدانەی هاوکارییان لەگەڵ ئەو سەرداره کوردە دەکرد، لە ترسی ئازاری عەرەبان روویان کردۆتە ناوچەکانی کوردستان و لەگەڵ خەلیفەکانی تەریقەت و چەند سۆفییەکی کوردا هاوکارییان کردووە، بەوجۆرە لەگەڵ ئەو رووداوانەدا، مەزهەبی عەلەوی بەفراوانی دەستی بە بڵاوبوونەوە کردووە، لەو کاتەدا دیسان چەند هۆزێکی کورد و خەلیفەی سەیدیش هەبوون کە پێکەوە، لە خۆراسانەوە لەساڵی (٧٠٠)ی کۆچی، هاتبوونە دەرسیم، ئەو هۆزانەش ئەمانەن:

شێخ حەسەنان، کورەیشان، هورمەکان، ئۆزلان، سادیان، کارسانان، میللان، باماسوران.

ئەو خێڵانەی لەسەرەوە باسمان کردن، لە خۆراسانەوە کۆچیان بۆ ناوچەکانی دەرسیم کردبوو و خەلیفەکانیان: **کورەیش و باماسۆر بوون**، کە لە خۆراسانڕا هاتبوون و هەر بەگشتی بە شێوەی زازایی قسەیان کردووە، لەبەر ئەوە تاکو ئێستاش عەلەویاتیی **گولبەنگینی** بە شێوەی زازایی کۆن بڵاودەکەنەوە و لەبنڕا

لەکێ دەنوی شەوێ...؟   لاوژۆکەم لاوە
دایکەت دێتە ئەوێ   لاوژۆکەم لاوە

[٢] بناغەی ئەو مەزهەبە ئەوەیە:
أ– لەسەر ئایین و ڕەوشت دامەزراوە، ئەو کەسانەی خاوەن چاکەو و دیندارن، سەرۆك و خاوەنەکانی مەزهەبەکە، (عەلەوی و ئەهلی بەیت)ن ئەو رێگایەی ئەوان گرتویانە، رێگای راستییە.
ب – سەرۆکی ئایینی ئەو کەسەیە کە خزمەتی ئایینەکە دەکا، ئەو کەسانەی مافی خۆیان بە پێش مافی خەڵك دەخەن، نابنە سەرۆك– نوری دەرسیمی.

زمانی تورکی نازانن.

ئەو خێڵانەی لە خۆراسانەوە لەگەڵ خەلیفەکان هاتبوونە دەرسیم، دەستیان بە بڵاوکردنەوەی ڕێبازی عەلەوی کردبوو و ئەبا موسلیمی خوراسانی بە ئەهلی کەرامەت دەزانن و کتێبەکەشیان ئەزبەر کردووەو دەور دەکەنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەساڵی (٦٨٠)ی کۆچیدا، حاجی بەکتاش وەلی نەوەی ئیمام ریزا کە لەنەوەی هەشتەمینی حەزرەتی عەلی بووە لە ترسی ئەمەوییەکان هەڵاتبوو، هاتبووە ناوەڕاستی ئەنەدۆڵ و لە ڕێگای خۆی بە ئەرزینجاندا تێپەڕی بوو، چەند خەلیفەیەکی خۆی ڕەوانە کردبووە دەرسیم و پڕۆپاگەندەی عەلەویاتییان بەناوی بەکتاشی لە دەرسیم بڵاوکردەوە.

لە ساڵی ٧٣٧ی کۆچیدا **حاجی بەکتاش وەلی** لە ئەنەدۆڵ کۆچی دوایی کرد، خەلیفەکانی لە دەرسیم نەختێ سارد بوونەوە لە بڵاوکردنەوەی ئایینەکەیدا و ئایینی بەکتاشی لە دەرسیم وەکو چیرۆك و سەربردەی لێهاتبوو ، ئەو نەوەو نەتیژانەی لەو خەلیفانە بە پاشکەوتن، لە دەرسیم پێیان دەڵێن **سەید** واتە **ئەفەندی (Efendi)**.

مەزهەبی شیعە[1] **(Şia)**، مەزهەبی ڕەسمیی ئیمپراتۆریای سەفەوی بوو، نەختێ لەناو کوردەکانی دەرسیمدا بڵاوببۆوە، ئەویش هەر بەناوی عەلەویاتییەوە، لێرەشدا کوردی دەرسیمی کە لەسەر ئایینی زەردەشت بوون، لەلایەکەوە بەهۆی سۆفییەکانی خێڵەکانی کوردی عەلەویی زازا کە لەخۆراسانەوە هاتبوون، ڕێبازی عەلەوی و لەلایەکی دیکەوە بە ئاگاداری خەلیفەکانی حاجی بەکتاش وەلی، ڕێبازی بەکتاشی، و بەرانبەر بە سۆفییەکانی سەفەوی– مەیلی شیعەگەرێتییان هەبووە، بەوجۆرە چەند مەزهەب و ڕێبازێکیان بۆخۆیان پەیدا کرد و لەساڵی (٧٣٦)ی کۆچیدا خەلیفەکانی کوردی خۆراسانی لە دەرسیم، **کورەیش و باماسۆر** لەلایەن **عەلائەدین سەلجووقی** و لەپاشدا لەلایەن **سوڵتان ئۆرخان** و **سوڵتان مورادەوە** نیشانەی خەلیفایەتییان پێدرا، بەوجۆرە خێڵەکانی دەرسیم بەتایبەتی **لۆلان** و

---

[1] شیعە، (ئایین) نییە، بەڵکو مەزهەبێکی ئایینی ئیسلامە، ڕەنگورووێکی سیاسیی پێوەیە کە لەو کەسانە پێك هاتووە کە پێغەمبەر و ئەهلی بەیتیان خۆش دەوێ و لەپاش کۆچی دوایی پێغەمبەر دەیانەویست خەلیفایەتی بدرێتە ئیمام (عەلی).(د.دەرسیمی).

چارەك ببوونە دەروێشی ئەو خەلیفانە و، بەکتاشی و شیعەگەری پتر لە عەلەویاتیی خۆراسان پەرەی گرت. بەم شێوەیە ئەو کێشەیە هەتاکو کاتی **یاوز سولّتان سەلیم** بەردەوام بوو، بەو کوردانەی خاوەنی ئەو رێبازەیان دەگوت **سەرسوور– قزلّ باش**، لەبەر ئەوە رێبازی شیعە لە رێبازی ئێرانی نزیك بوو، گوایا ئەوانە لایەنگری سەفەوییەکانن، سولّتان سەلیم، جگە لە چیانشینەکانی دەرسیم کوردێکی زۆری لەناوبردبوو، لە پاشدا چونکە خۆی بە پاشای ئیسلام دەزانی، سیاسەتی لێبوردنی بەکار هێناو سەربەخۆیی کوردستان و ئایینی کوردەکانی بە راست زانی.

بۆ جێبەجێ کردنی کۆمەڵێ نەخشەی سیاسی بەپشتیوان و فێڵی ئیجتیهاد، مەزهەب و تەریقەت ناکۆکیی لەنێوان یەك رەگەز و کوردی عەلەوی و کوردی سوننی پەیدا بوو، ئەو گیروگرفتە زۆر سەدەی خایاندو ناکۆکی لەنێوان هەردوو لادا بەردەوام بوو، ئەو رکابەرییە گەیشتبووە رادەیەکی وا کە مەلای کوردی سوننە، رێگای نەدەدا کچە کوردێکی سوننی، مێرد بە کوڕێکی کوردی عەلەوی بکا. هەروەها گۆشتی گیسك، بەرخی دەستکوژی پیاوێکی عەلەوی بە مردار دادەنا و مەلا و شێخەکانی سوننە بەو جۆرە بڕیارو فتوایان دەدا. ئەو ناکۆکییە مەزهەبییە ببووە هۆی تێکدانی یەکێتیی نەتەوایەتی، رژێمی تورکیا نەك هەر ئەو ناکۆکییەی پێخۆشبوو، بەڵکو هەوڵی دەدا پتر پەرەی پێبداو، بیگەینێتە شەڕ و کوشتن و یەکدی بڕاندنەوەی بە کۆمەڵ، تا بەم شێوەیە پەرتە بە نەتەوەی کورد بکا، بەڵام چاك بوو هەم کوردی سوننە و هەم کوردی عەلەوی بەردەوام بوون لەسەر پاراستنی زمانی باپیرانیان کە تاکە پەرچەمی پیرۆزی داوی کوردایەتییە لەنێوان هەردوو لادا کە تا هەنوکە ماوەتەوە.

شێخەکانی کوردی سوننە، کوردەکانی عەلەوی بەبێ مەزهەب لە قەڵەم دەدەن، بۆ کەمایەتی پێیان دەڵێن **رافزی، قزلّ باش، عەلەوی**، هەر لەبەر ئەوەشە بە دروستیان دەزانی کە ماڵیان تاڵان بکرێ، بکوژرێن و لەناو ببردرێن. دەرسیمییەکانیش خۆیان کوردی خوێن پاك و باوو باپیرانیان رەوشتی (ئاری)یان پاراستووە، لەبەر ئەوە بە گرژی بەرانبەر بە خراپە و گفت و لفتی مەلاکانی سوننە

رادەوەستانەوە. بەداخەوە لەبەر دووبەرەکیی مەزهەبی و ئایینی، هەردەم لەنێوان کوردانـدا نـاکۆکی هەبووە، چونکە هەندێ لە کوردان لایەنگیری ئەمەوییەکان بوون و بەرهەڵستیی ئـەبا موسـلیمی خوراسـانییان دەکـرد، بـەوجۆرە چینێك لایانگیری ئەمەوییەکان لە خێڵەکانی کوردی سوننە[1] هاتبوونە چیایەکانی بینگول، ئیتر ئەو نـاکۆکی و دووبەرەکییـە لـە نێـوان سـوننی و عەلـەوی بـەردەوام بـوو، مەلایەکانی سـوننە زۆر بوخـتـانیان لەڕاست مەزهـەبی عەلـەوی دەکرد تا رادەیەك رۆشنبیرانی کـورد پێیـان بـاوڕ دەکـردن، ئەگەرچـی لـە کاتی بەدیهێنانی ڕێو ڕەسمی ئایینیدا پێویسـتە کـچ و ئافـرەت ئامـادە نـەبن، بـەڵام مـەلای سـوننە بڵاویـان کردبۆوە کە سـەیدەکان لـەو کاتـە چـرا دەکوژێنـنـەوە، ئیـدی ژن و پیـاو تێکـەڵ دەبـن و تێـك بـەردەبن. لەبـەر ئـەوە عەلەوییـەکان زۆر لـەو درۆیانـە پەسـت و دڵگیر ببوون. بۆ ئـەوەی ئـەو بەرهەمـەم لـە ڕێگـای خـۆی لانـەدا، لێـرەدا باسی ئایین و تەریقەت و ڕەوشـت و چـێرۆکی کـوردی دەرسـیم و سـەیدەکان ناکـەم، چـونکە لـە کتێـبێکی دیکـەمدا بـە نـاوی (**تەریقـەتی سـەیدەکانی دەرسـیم و بەدیهێـنانی ڕێو ڕەسمـی ئاییـنەکانیان**) درێـژە بەباسـکردنی تەریقـەت و بەدیهێـنانی ڕێـبازی سـەیدەکانی دەرسیم دراوە. **حـاجی بەکتاشـی وەلی**، سۆفییەکی عـەرەب بـوو لەبەر ئازاردانی سیاسی بە کوردستاندا ڕەت ببوو، چووبووە ئەنادۆڵ وەهەر وەکو لە پێشدا گوتمان ئـەو پیـاوە چەند خەلیفەیەکی خۆی –ئەوانەش هەر کوردبوون– ڕەوانەی دەرسیم کردبوو، کە ئەمانە بوون:

١- ئاغوجانان:

ئـەوە خێـڵێکە بـاپیرە گـەورەیان نـاوی **ئاغوجـان (Agucan)** بـووە، **هۆزێکی** بەکتاشـییە بەکرمانجی دەئـاخڤن و دەرسـیمی پێیـان دەڵێـن (**سـەید و مورشید**)، نـەوەکانی ئەو هۆزە چەك هەڵناگرن، سەیدایەتی لە بابەوە بۆ منداڵ دەمێنێتەوە، ئـەو کەسـەی لەگـەڵ ئەوانەیـە پێیـان دەڵێـن **تـالیب– مورید** و جێگای ئامۆژگاریی سەیدەکانی هەر هۆزێك لەوانی دیکە جودایە.

---

[1] ئەمەوییـەکان سیاسـەتی سـوننی و شیعییان بەکار دەهێنا بۆ ئەوەی دەست بەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامیدا بگرن– نوری دەرسیمی.

٢- دەرویش جەمالان:

خێڵێکە باپیرەیان ناوی دەروێش جەمال بووە، لەمیرەکانی ساغمانی کورد بووە، زمانی ئەو خێڵە زازایە و زمانی تورکی نازانن، دەرسیمییەکان پێیان دەڵێن **سەید– رەهبەر**، سەیدەکان بە ئاگاداری خێڵەکان ناکۆکی لەنێوان هۆزەکان چارەسەر دەکەن.

٣- ساری سالتك:

وشەی سار لە زمانی **(مید – مار)** بە چیا دەگوترێ، باپیرە گەورەی ئەو هۆزەی ساری– سالتك، ناوی سالتك بووە، گۆڕەکەشی لە چیای سار بووە، لەبەر ئەوە بە چیاکەش دەڵێن (ساری– سالتك)، واتە چیای سالتکی. لێرەدا پێویستە بزانین کە وشەی سار پەیوەندی بە زەردی تورکییەوە نییە.

کوردەکان بە نەوەی ئەو هۆزە دەڵێن **سەید**. شێوەی زازایی بە راست و دروستی دەزانن و خۆیان بە کورد دادەنێن، چەك هەڵناگرن و یاریدەی ماڵی لە خێڵەکانی دیکە وەردەگرن، هەستی کوردایەتییان هەیە میر ئەلای[1] خالد، کە ئەندامێکی **کۆمەڵەی تەعالی کوردستان بووە** (Krdistan Teali Cemiyeti)، یەکێ بووە لە رۆڵەکانی ئەو خێڵە، هەروەها مەلا خدر لەکاتی جەنگی بەلقاندا هاتە ئەستەنبۆڵ و **کۆمەڵەی خۆشەویستانی کوردستان** (Krdistan Mhibban Cemiyeti)ی دانابوو، هەست و بیروباوەڕی کوردایەتیی بڵاودەکردەوە، کوردەکانی ئەستەنبۆڵ بەتێکڕایی هاوکارییان لەگەڵ ئەو کۆمەڵەیەدا دەکرد. خۆم نووسەری گشتیی ئەو کۆمەڵەیە بووم، کوردەکانی ئەمەریکاش پەسندیان دەکرد، لەو کاتە فەیلەسووف، ریزا تۆفیق[2] کەکاربەدەستێك بووە سەری لە بنکەی کۆمەڵەکە لە جغال ئۆغلو دەداو چالاکیی کۆمەڵەکەی دەدیت. هیوای کۆمەڵەکە ئەوەبوو خزمەتی کورد بکا و چەند لقێکی لە دەرسیم کردبۆوە، ریزا تۆفیق خۆی بە دۆستی کورد نیشان دەدا و بەڵێنی دابوو کە هەوڵ بۆ پێشکەوتنی کوردستان بدا، بەڵام راپۆرتێکی بە نهێنی دابووە وەزارەتی ناوەخۆی تورکیا. بەم جۆرە

---

[1] روتبەکی سەربازییە وەکو ئامیر لیوا. پێشی دەڵێن (ئەلبای= زەعیم)– وەرگێڕ.

[2] ئەوکاتە سیخوڕ (جاسوس) بووە لە ئاسایشی تورکی– وەرگێڕ.

دەرگای کۆمەڵەکە پێوەدرا، ئیدی مەلا خدر بۆ دەرسیم دوور خرایەوە. هەروەها میر ئەلای خالید و حەسەنی برای و عەلی پاشای ئەرزینجانی لە خێڵی دەروێش جەمال و شێخ ئیبراهیم پلومەری لەگەڵ وەزنەداری مالیەی ئەستەنبۆڵ، خەلیل دیڤریگی، ئەوانەی لەسەرەوە ناومان هێنان هەر هەموویان بەپێی راپۆرتی ڕیزا تەوفیق– ی سیخوڕی تورك لەپاش قەدەغە کردنی کۆمەڵەی خۆشەویستانی کوردستان گیران. ئەوجا خێڵەکانی دەرسیم ناڕەزایی خۆیان بۆ بابی عالی[1] (Babiali) رەوانە کردبوو، گیراوەکان بەردرابوون و پارە و کەرستەی کۆمەڵە پێوەدراوەکە درابووە کۆمەڵەی ویلایەتی رۆژهەڵاتی (**Vilayet Şarkiyei Cemiyet**) کە بە تەگبیری کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی (**Ittihat ve Terakki Cemiyeti**) دامەزرابوو.

پاشان مەلا خدر لە دەرسیم و سەید قاسم– ی برای لە ئەرزینجان خەباتیان لە پێناوی مافی نەتەوایەتیی کوردا دەکرد و ژیانی خۆیان پێشکەش کێشەی کورد کرد. سەید سەیفەدین–ی کوڕیشی، لەکارەساتی دوایی دەرسیمدا درابووە بەر رستەی تفەنگان و ئیتر وابزانم ئەو نموونانەی نیشاندران لە بنەماڵەی سەیدەکان، هەست و هۆشی کوردایەتیی ئەوانی روون کردۆتەوە.

ڕەوشتی ئایینی و ئەخلاقی

دەرسیمییەکان، ئارییەکانی کۆن ئاسا، لەگەڵ بیرو بڕوای خۆیاندا کە پەرستنی سروشت و سەرکەوتنی دوایی بۆ راستییە، راست مابوونەوە، هەندێ لە رەوشتی خۆیان پاراستبوو، هەروەها بڕوایان بە دامەزراندن و جووڵانەوەی زەمینی هەبووە بۆ وێنە: چوار شت هەن کە رەهەندو درێژە بەشتە دروستکراوەکانی جیهان دەدەن: ئاگر، ئاڤ، خاك و هەوا کە هەوێنی مرۆڤایەتی و وێنە و رووداوەکان لەو چوارشتە پێکهاتوون، ئەوانە بە پیرۆز داندراون و ڕێز لەهەریەکێك لەوانە گیراوەو دەگیرێ.

ئاگر: پاکترین شتە، هەموو جۆرە خراپە و پیسییەك لەناو دەبا، هەر خێزانێك

[1] مەبەست پاشای عوسمانییە.

ئاگری تێدا بسووتێ، دیارە ژیان و مانەوەی بەردەوامە و ئاگردان کوژانەوەش لەناوچوون و توانەوەی ئەو خێزانە رادەگەیەنێ، هەروەها بۆ پاراستنی لەش رێز لەئاو و خاك و هەوا دەگیرێ، چونکە لەش پێویستیبە پاکی هەیە، پاکیش یەکێکە لە ئەستوونەکانی ئایین.

مرۆڤ لەهەموو کات و جێگایەکدا دەبێ خودا (**Khoda**) و هیوا و توانای خودایی لەدڵی خۆی رابگرێ و نیازی چاکە و دڵی پاك رابگرێ، پێش هەموو شتێ راست و ڕاستگۆ بێ و هیچ قەردار نەبێ، ئەوانە بەلای هەر دەرسیمییەکەوە، ئەرکێکی ئایینی و ئەخلاقییە.

بە رەوشت و رێبازی دەرسیم، خودا (Khuda) پەرستن تەنها بە چەند کردەوەو مەراسیمێکی ئاشکرا پێك نایێ، دەبێ پیاو هەوڵ بدا لە دەروونەوە پیاو چاك و خاوێن بێ، چاکە بکا و کردەوەکانی لە لایەن خوداوە راست بن. بەڵام ئەوکەسەی خراپە و گوناھ دەکا، بە چەند خەڵات و سەدەقە و بەلاگێڕەوەیەك دەرناچێ، بۆ ئەوەی لێی ببووردرێ، دەبێ لە دەروونی خۆیدا هەست بە پەشیمانی و کردەوەی چاك بکا.

مەرجە بەرزەکانی بڕوا (عەقیدە)ی زەردەشت هێشتا لە باخچە بەرزەکانی دەرسیم هەر دەژین. باوەڕ بە سەرکەوتنی چاکە و ژێرکەوتنی خراپە و تاریکی هەر هەیە. دەرسیم، ئایینی پاکی خۆی بەهەموو توانایەکەوە پاراستووە. لەو روونکردنەوەیەدا بۆمان دەردەکەوێ کە: دەرسیمییەکان لەژێر وێنەی عەلەوی– بەکتاشی و شیعی نەك هەر مەرجەکانی دین و ئایینی زەردەشتیان پاراستووە، بەڵکو بە بەدیهێنانی مەراسیمی سەردان کردنی **کیشتم** kiştim خواوەندی خراپە، ئەهریمەن (Ahrimen) تا ئێستاش هەر ماوە، ئەو مەراسیمەش لە جێگایەکی تایبەتیدا روون کراوەتەوە.

سەردان و جەژنەکان

بێجگە لەمەسەلەی تەریقەت، هەموو خێڵەکانی دەرسیم جارجار رێ و رەسمی ئایینی خۆیان جێبەجێ دەکەن، هەروەك شەوانی هەینی، لە ئاگردانێکی گەورەی

ژوورێکدا ئاگرێکی گەورە هەڵدەکەن و دەورەی لێدەدەن، ناوی خودا (Khuda) دێنن و داوای لێبوردنی لێدەکەن، بەستەی ئایینی بە کوردی دەخوێننەوە و لەخودا دەپاڕێنەوە کە لەخۆیان و خێزانیان و دۆست و خۆشەویستانیان خۆش بێ و لەخراپە بیانپارێزێ، زۆر جار لەگەڵ ئەو نیاز خواستنە دەگرییێن و وادەبێ خۆیان داوێنە ناو ئاگرەکە و هاواری یەزدان دەکەن و پەنگرە ئاگر داوێنە ناو دەمیان تا دەبێتە رەژوو، ئەوجا فرێی دەدەن، ئەوانەی ئەو کارە دەبینن پڕ بەدەنگ هاوار دەکەن (خودێ– خودێ) (Khude- Khude) و ئاوازیان دەگاتە تاقی ئاسمان و ساز و تەنبوور لێدەدرێ و پێنج شەش کەس بە ئەڵقە سەما (Sema) دەکەن، لە پاشدا لەلایەن بەتەمەنترین کەسەوە دوعا دەخوێندرێ، داوای لێبوردن لەخودا دەکرێ و خواردن ریز دەکرێ، لەپاش نانخواردن دووبارە دەپاڕێنەوە و ئینجا پەرتە بە کۆبوونەوەکە دەکرێ.رێز لەو جێگایانە دەگرن کە مەراسیمی دینیی تێدا دەخوێندرێتەوە و ئاگری تێدا دەکرێتەوە، هەر هەموو پاڕانەوە و خوێندنەوە و بەستەیەکی ئایینی لەو جۆرە جێگایانە، بە زمانی کوردی دەگوترێ و دەگوترێتەوە.

پیشەی هەر دەرسیمییەك ئەوەیە، ئێواران کە دەچێتە ناو نوێن و جێگای خۆی، یان بەیانیان کە لەخەو هەڵدەستێ یان لەکاتی خۆ شوشتندا داوای چاك لەخوا بکا. دەرسیمی زوو لە خەو هەڵدەستن و بەرانبەر بە تیشکی هەتاو کە لە کەلێنی شاخە بەرزەکانەوە بەدەر دەکەوێ، دەجووڵێنەوە و خوا دەپەرستن و بە هەتاویش دەڵێن روناهی خودێ (Ronahi- Khude). سوێند خواردن پیشەی دەرسیمییان نییە، بەڵام پەیمانی گەورە بە سوێند دەبەسترێ، دەرسیمی: لەقسە و کردەوەی خۆی راستە و چەوتی خۆی، بەڕاستی روون دەکاتەوە، ئەگەر سوێند بەناوی خودا بخوا، باری خراپەی خۆی هەڵدەگرێ.

زیارەت (سەردان)ی جێگای پیرۆز

ئاگردانی خانەدانان، جێگای دانیشتنی گەورە پیاوان، لوتکە شاخە بەرزەکان، گۆڕستانی وەلییان، ئەو جێگایەی کە مێرخاسیو رەشیدیی تێدا روویداوە،

بەرهەمەکانی کە لە باوو باپیران بەجێ ماون، جێگای کۆبوونەوەی **کۆمەڵ (Kom)** بۆ بڕیار دان و چارەسەرکردنی دوژمنداری و جێگای کوژرانی پیاوی ڕەشید و ئازا لەشەڕدا لەگەڵ لەشکری تورك، سەرجەمی ئەوانە بە جێگای **پیرۆز (Ziyaret)** دەزانن و لەو جێگایانەدا هەموو جۆرە وتووێژێك بەکوردی دەکەن و بەلاگێڕ (قوربانی) سەردەبڕن و هەندێ جاریش زیاتر پەنا بۆ خوا دەبەن و نیازیش لەخۆ دەگرن.

جەژنەکان

بەپێی ساڵنامەی ڕۆژهەلاتی، سێ ڕۆژی یەکەم لەمانگی کانوونی یەکەم، دەرسیمی بەڕۆژوو دەبن و پاشان دەست بە سەیران و خۆشی دەکەن و تەقەی خۆشی دەکەن، ئەوە مەزنترین و بەرزترین جەژنە، چونکە بۆ زەردەشت دەگەڕێتەوە.

جەژنی خدر ئیلیاس:

خدر ئیلیاس دووەمین جەژنە و لە کۆتایی مانگی کانوونی دووەمدا سێ ڕۆژ لەدوای یەك بەڕۆژوو دەبن. لەو سێ ڕۆژەدا هەندێ لە کچەکان ئاو ناخۆنەوە، چونکە بڕوایان وایە (ئەگەر لەخەویدا کامە لاو ئاو بداتە کامە کچ ئەوا لە داهاتوودا دەیخوازێ و دەبنە هاوسەری یەك) لەپاش بەڕۆژوو بوون، قاویت لە ئاردی گەنمی برژاو دەکەن و لە ماڵێ لە بەرزترین جێگای دادەنێن و مۆمی لەدەورە پێ دەکەن، ئەو شەوە چاوەڕێی نیشانەیەکی بەڕێز خدر[1] دەکەن. ڕۆژی پاشتر قاویتەکە دەکەنە ناو ڕۆن و هەنگوین دەیکوڵێنن، بە سەر دراوسێیەکانیاندا دەبەخشنەوەو سفرە رادێخن و دەبێتە سەیران و خۆشی.

جەژنی نەورۆز:

سێیەمین جەژنە، لەبەهاردا دەکرێ، سەردان و سەیران دەکرێن، گۆرانی و سروود دەخوێندرێنەوە، ئەو جەژنە نیشانەی زاڵبوونی گەرمی و رووناکییە بەسەر ئەهریمەن (Ahrimen) و مردندا. ئەم جەژنە، جەژنی بەراستیی نەتەوەی کوردە.

---

[1] مەبەستی خدری زیندەیە–وەرگێڕ.

جەژنی سەربڕان (قوربان):

چوارەمین جەژنە و لێرەدا ئاژەڵ دەکوژرێتەوە و دەکرێتە خێر، خواردن دەبەخشنەوە و سەردانی گۆڕستانان دەکەن.

برایەتی Kevra:[١]

بێجگە لەخزمایەتی، پەیمانێ لەنێوان ماڵبات و خێزانی **رۆمەکان (Roma)** دەبەسترا و پێیان دەگوت **کوریا (Kuria)** کە بە رەزامەندیی هەردوولا بوو، چاکە و خراپەی بۆ هەردوولا وەك یەك وابوو، کە ئەوە بەشێوەی کرمانجی پێی دەڵێن **کریڤ (Kiriv)** و بەشێوەی (زازا)ش پێی دەڵێن **کەڤرە (Kevra)**. شایانی باسە ئەو وشەیە لەناوەرۆك و وێژەوە هەر بە لاتینییەکە دەچێ. هەر خێزانێك کیڤرەیەکی هەیە و پەیمانەکەشی زۆر پیرۆزە. هەر یەکێ بە پێچەوانە بجوولێتەوە گوناهێکی گەورەیە و کەمایەتیی کردووە، کیڤرە وەکو برایەتییەکی پیرۆزە، ئەو خێزانانەی پەیمانی کەڤرە لەنێوانیاندا هەیە، ژن لەیەکدی ناخوازن و دروست نییە، پێویستە هەر لایەك رێزی لایەکەی دی بگرێ و بیپارێزێ، هەر منداڵێ بە دەستنیشانی دایك و باوکی، یەکێ بە کەڤرە کە دوژمنی خۆی نەبێ پەسند دەکا، کەڤرە بەپێی توانای خۆی نیشانێ **(Nişan)** پێشکێش بە منداڵەکە دەکا و لەکاتی سوننەت کردنی منداڵەکە، بانگی کەڤرە دەکرێ ئەویش منداڵەکە بۆ سوننەت کردن لەکۆشی خۆی دادەنێ و برادەرایەتیی کەڤرە تاکو مردنە.

زۆر جار لەنێوان خێڵەکاندا ناکۆکی پەیدا دەبێ و تەنها بە بەستنی پەیمانی کەڤرە چارە دەکرێ. لە بەستنی پەیمانی کەڤرەدا (١٢) قرۆش دەکرێتە خەڵات، بەڵام دوازدە بەرخ، مەڕ، بزن، گامێش، ئەسپ، مافوور، یا گوندێ بەپێی توانا دەکرێتە خەڵات.

---

[١] شایانی باسە لێرەدا بەدەر دەکەوێ کە داب و پیشەی کیڤرە (کریڤ) ، پیشەیەکی زۆر کۆنە لە کوردەواریدا. لەنێوان تیرەکانی زازا و برا ئێزیدییەکاندا، تا ئێستا هەر ماوە– وەرگێڕ

خانەدان و ئاگردان ((وەجاخ))

هەموو دەرسیمییەك نانبدەو میواندارن (خانەخوێیە). هەندێ خێزان هەن: دەرگایان بۆ هەموو کەسێك کراوەتەوەو سفرەیان بۆ هەموو کەسێك راخراوەو دروستە، ئیتر بەوجۆرە ئەگەر خێزانێ لەکۆنەوە بەمیوان و میواندرای لێڕا هاتبێ، پێی دەڵێن (خانەدان)، نانی خانەدان و دیوانەکەی ڕێزی لێدەگیرێ و بە پیرۆز دادەندرێ، گەورەی هەر هۆزێك دەبێ خانەدان بێ و پێی دەڵێن ڕۆڵەی خانەدان و وادەزانن خانەدانایەتی هەر بەردەوام دەبێ و کوێر نابێتەوە.

ناکۆکیی خوێن (خوێنداری)

دەرسیمی لە کار و کردەوەی ناو خۆیاندا، دەستەڵاتێکی ئیداری ناوخۆییان هەیە.لە بەر چەند هۆیەك لە نێوانیاندا، بەتایبەتی لەسەر زەوی و تخووب وسنوورەکان، دوژمنداریی خوێناوی پەیدا دەبێ. لەو گێروگرفتانە چەند سەرۆك خێڵێکی بێ لایەن یا هەندێ لە سەیدەکان لە نیازی هەردوولایان دەکۆڵنەوە، کە ئەوە پێی دەڵێن **سوڕی (Surre)**[1]، جێگایەکی بێ لایەن تەرخان دەکەن و ڕۆژی کۆبوونەوە کە دیاری دەکەن، هەردوو لای خاوەن داوا لەگەڵ نوێنەرانی خێڵە بێلایەنەکان و قازی (حەکەم) کۆ دەبنەوە و دادگا دەست پێ دەکا. ئەو کۆبوونەوەیە پێی دەڵێن **کۆم (Kom)**. کاری ئەو کۆمانە وەکو کردەوەی **کۆمیۆناتی (Komunat)**ی ڕۆمانەکانە و لە کۆمەڵەی خێڵەکان پێکهاتووە. کۆمەکان گوێ لەداوا و کردەوەی هەردوولا دەگرن و نیشان و بینەر، پرسیار و وەلامیان لەگەڵ دەکرێ. ئەوجا ئەندامانی کۆمەکە بەنهێنی گفتوگۆ دەکەن، وا دەبێ بڕیارەکە چەند ڕۆژێك بەدوا دەخرێ، لە بڕیارەکاندا پێویستی و قەرزی هەردوولا بە وردی روون دەکرێتەوە و ئەو بڕیارەی کە دەدرێ هیچ کەسێ بۆی نییەو ناتوانێ بەرهەڵستی بکات و یەکجارەکییە.

تۆڵەی (Diyet) خوێنی کوژراوەکان، پارە یان زەوییە، بۆئەوەی کارەکە دووبارە نەبێتەوە، جاری واهەیە بڕیارەکە بە پەیمانێکی کەڤرە دەبەسترێ.

---

[1] ئەو و شەیە لەبابەت ناوەرۆك و وێژەوە هەر بە وشەی سوریت (Surete)ی فرەنسی دەچێ–نووسەر

بڕیارەکانی کۆم بەناوی جێگایەکەوە کە لێی دەکرێ هەڵدەدرێ، وادەبێ لەو جێگایە بۆ یادگار بەردێك دەچەقێنن. کۆبوونەوەی کۆم بەزۆری لەسەر کانییان، لە دیوەخانان، هەروەها لە باخچە بەرزەکاندا دەبەسترێ. ئەو تەرزە جێگایانە کە برایەتیی تێدا پێکهاتووە، بەجێگای پیرۆز دادەنرێ.

دوژمنداری و شەڕی ناوەخۆ

لەگەڵ زۆربوونی ژمارەی خەڵکدا، پێویستی ژیان پتر بووە، گیروگرفت و شەڕ کردن لەنێوان خێڵەکاندا لەسەر موڵك و زەوی و زار پەیدا دەبێ، مووچەخۆرەکانی رژێمی تورکیا لە دەرسیم تەنها خەریکی ناکۆکی پەیدا کردنن، لە نێوان خێڵەکانی کوردا، لەبەر ئەوە دەرسیم بۆتە گۆڕەپانی شەڕ و لێکدان لەنێوان برایەکاندا. رژێمی تورکیا نیازی لەم سیاسەتە چەوتە ئەوەیە کە یەککگرتنی خێڵەکانی کورد تێك بدا و نەتەوەی کورد بەبێ خوێندن و زانست بێڵێتەوە، بە ماددی و مەعنەوی لەژێر چەپۆکی خۆی بیچەمێنێتەوە. بۆ ئەمەش چەند سەرۆك خێڵی نەزان بەرامبەر ئەوانی دیکە بەپارە هان دەدەن و کردەوەی خراپیان لەدژی دراوسێیەکانی خۆیان پێدەکەن، ئەو کردەوە خراپانە بەسەر شانی دەرسیمییان دادەبڕن، بەم شێوەیە کاربەدەست و مووچەخۆرانی تورك ناوی دەرسیم بە ناوچەی یاخیبوو لەقەڵەم دەدەن و فەرمانی بە کۆمەڵ کوشتنیان بۆ دەردەکەن.

دەرسیم چەند سەدە لەمەوبەر لەبارەی دامەزرانی جوگرافیی ناوچەکانییەوە کاری لەسەر رەوشتی هەرکەسێکی دانیشتوان کردووە. دەرسیمی سوورن لەسەر سەربەخۆیی و ئازادیی خۆیان و وڵاتەکەیان، هەروەها بەهێز و توانا و ماف وەرگر و ئازان، ئەو رەوشتە کەسایەتییە لەژێر دەسەڵاتی رژێمیکی باش بوایە! بێگومان پیاوی گەورە و زانا لە دەرسیمییان هەڵدەکەوت، بەڵام رژێمی تورکیا هەر خەریکی تێکدان وڕاوەڕووت بووە، لەبەر ئەوە پیاوی یاخیبوو لەبەر بێگوزەرانی خۆی لە نێو شاخەکاندا بەدەردەکەوێت، کە ئەوەش کاردانەوەو هۆی پێچەوانە و خراپەی رژێمەکە بووە، رژێمی تورکیا، دەرسیمی پارچەپارچە کرد، لەگەڵ یەکدی بەشەڕو دەمەقاڵێ دەهێنان، بەڵام خەڵکەکە شارەزای تورکان بوونە و تێگەیشتوون و

چاویان کراوەتەوە، دەست لەبەر رژێمی تورکیا راست دەکەنەوە، ئەوجا بە تەورداس دەمکوتیان دەکردن و هەزاران بەڵگە هەن کە رژێمی (عوسمانی– تورك) لەڕاست کوردەکان، بەتایبەتی سەبارەت دەرسیمییان خراپترین، دڕندەترین و خوێنرێژترین رژێم بووە لە جیهاندا تاکو ئێستا.

جل و بەرگ

دەرسیمییەکان جۆرە **کڵاوێك (Kollik)** لەخوری دروست دەکەن کە خڕۆکییە و **پوشی (Puşi)** لە ئارموشی رەش یان سوور لەدەورە دەئاڵێنن و لەسەریان دەنێن. لە مووی مەرەز کە پێی دەڵێن **کر–Kir** جۆرە قوماشێك دروست دەکەن و دەیکەنە شەپك (Şapik)[1] چ بە قۆڵ یان بێ قۆڵ، هەروەها جۆرە **پانتۆڵێك (شاڵ– Şal)ی**[2] لێ دروست دەکەن و (شاڵ و شەپك)ی **بەراسۆر (Barasor)** ناودێرە. رۆژانی زستان، کاڵەك لە پێستی گامێش دروست دەکەن و لەپێی دەکەن، ئافرەت پێچەی ئارموش لەسەر دەئاڵێنێ و پوولەکەی زێڕی لێدەدووریێ، سەڵتەی بەسورمە لەبەر دەکا و زۆر بەناز خۆی نیشان دەدا. خەڵك بەزۆری لێهاتوو و چاوکاڵ یان چاو رەش، ناوقەد باریك و سینەپان و نێوچەوان کراوە و دەنگ گڕو نێرن.

لەساڵی (١٩١٣) دا زانایەکی ئینگلیزی (ولیام ورفیلد) (Wilyem Worfild) کە بەدەرسیمدا تێدەپەڕێ، بەم شێوەیە باسی خەڵکەکەی کردووە: **((خەڵکی ئێرە ناوشان پان و تێکچەقیوو ئەندام ناسکن. روانینیان بە بروسك دەچێ، بەڵام دڵنەرمی و گەورەیی پیشان دەدا، بە هەنگاوی رێك دەڕۆن و دەمەتەقەیان پێخۆشە، بەجارێك لە رەگەز و تیرەی تۆرانی و سامی جیاوازن. نموونەی تیرەی ئاریی بێهاوتا، ئەو کوردانەی باکوورن. ئەوانە لەبابەت ئەندام و باڵا بەرزییەوە زۆر**

---

[1] چۆخەڵ (Cokhel)– وەرگێڕ

[2] رانك (Ranik) هەڵبڕین و دروینی شاڵ و شەپك زۆر جیاوازە لەگەڵ هەڵبڕین و دروینی(ڕانك و چۆخەڵ) ، هەروەها جۆرە بەرگێکی دیکەی کوردی هەیە و لە قوماش دروست دەکرێ و پێی دەڵێن (کورتەك و شەرواڵ)، ئەویش هەڵبڕین و دوورینی تایبەتی خۆی هەیە. وەرگێڕ

شایانی باسە کری چاك لە ناوچەکانی (شەقڵاوە و رانیە دەکرێ، بەڵام کری (زاخۆ) زۆر پەسندە.–وەرگێڕ

بەتیرەی سکۆتلەندییەکانی ئێمە دەچن. سەریان گەورە، مێشکیان زیندووە، خوێندنیان بزانیبایە هەم لە مەیدانی سەربازی و هەم لە زیرەکایەتیدا رێکترین تێکۆشەر دەبوون)).

لەنێوکوردەواری دەرسیمدا سمێڵ تراشین داب و پیشە نییە، سمێڵی درێژ و باریك لەسەر رووی ئەسمەر، وێنەی پیاوەتی دەبەخشێ، رۆنینی تیژ و شیرین لە رۆنینی شێران دەکا و ڕدێنی درێژی پیرە مێردان جوانییەکی نوورانی بەسەر رووياندا دەبەخشێ.

شارەکان

خانووەکان لەبەرد دروست کراون و لەژوورێك و دیوانێك پێکهاتوون، لەهەندێ جێگا دوو نهۆمن بەو جێگانە دەڵێن قۆناغ (Konak). لەکاتی هاویندا ژیانی ژێر رەشماڵ و چادر و پێویستییەکانی ئێجگار رێکوپێکە، لەناو چادرەکان (ڕەشماڵ)[1] ناوبڕە هەیە و هەر بەشێ بۆ جۆرە کارێك دەگونجێ و بۆ هەر جۆرە سانەوەیەك دەبەخشێ.

لەنزیك چادرەکاندا ژوورێك هەیە پێیدەڵێن **هۆڵ** (Hol) لە لکەدار و پەلکە چلو دروست دەکرێ، کە بەتایبەتی بۆ ژووری نانخواردن بەکاردێ، ئەگەر خانو یان چادریش بێ بەڕاستی پاك و خاوێنیی پێوە دیارە.

دروستی لەش

دەرسیمی بەزۆری لەشیان ناسکە و نەخۆشی (میکرۆبی) لەناویاندا نییە، تەمەنیان درێژە، زۆریان لە (١٢٠) ساڵ تێپەڕیون، ددانیان ساغە و بەپێی دابی ژیانیان لەشیان بەهێزبووە، زۆر لەهەوای پاك غار دەدەن و رادەکەن و دەڕۆن، کاتی خۆیان بە جۆرە یارییەك رادەبوێرن کە پێی دەڵێن چڕ(IR)[2]: ئەو یارییە

---

[1] لەمووی بزن دروست دەکرێ. –وەرگێڕ

[2] هەروەکو یاریی قاشوانێیە کە لە دێهاتی دەشتی هەولێر دەکرا و هەتاکو دەوروبەری ساڵی (١٩٤٠)یش هەر مابوو" جاحێڵی گوند لە گۆڕەپانێك کۆ دەبوونەوە و دەبوونە دوو کۆمەڵە و هەر کۆمەڵەیەك لە لای خۆی قۆرتێکی لێدەدا و پێیان دەگوت (غەنە). تۆپێکی لە دار دروست کراو پێی دەگوترا (گۆ) و لە ناوەڕاست دادەندرا و هەر کەسە بە دار

هەر بە یاریی تۆپی پێ دەچێ، لەبەرئەوە سنگ و بۆڕیی سییەکانیان ساغ و بەرینن، مێشکیان توانای تێگەیشتنی هەیە، لەگەڵ دەرەوەی خۆیاندا هیچ تێکەڵاوی و ژن و ژنخوازییان نەبووە. لەبەر ئەوە رەوشتیان نەگۆڕاوە، جاری واهەیە تووڕەدەبن بەڵام دڵپاکن، لەبەر ئەوەی لەنێو شاخی بەفراوی دەژین، فێری سەرما بوونە و نەخۆشیی سەرمابوون لەنێوان دەرسیمییاندا کەمە، لەو ناوچەدا دکتۆری خوێندەوارو خاوەن شەهادە نییە، برین پێچ و دکتۆری (میللی) هەن، دەرمانیش لە پەلکە دار و کولێلك و گوڵ و تۆ و رەگی گیا و پالآفتنی ئاوەکانیان دروست دەکرێ، لەهەندێ جێگا لەچوونە لای کۆلکە دکتۆران زێتر دەچنە لای سەید و ئاگردان و سەردانی گۆڕستانان دەکەن، زۆری وا هەن ئاژەڵ دەکوژنەوە و بەخێر بەسەر دراوسێیاندا دەبەخشنەوەو لەخودا و پێغەمبەر دەپاڕێنەوە، بەم جۆرە چارەی نەخۆشەکەیان دەکەن یان لە هەندێ گۆڕستان خوری دێنن گوایا تفەرکە (**Tebarik**) لەناو ئاو دەیتاوێننەوە و لەباتی دەرمان دەرخواردی نەخۆشەکەی دەدەن. نەخۆشی **تاولەرز** (**Malaria**) زۆر کەمە لەنێوان دەرسیمییاندا، ئەگەر هەشبێ هەنگوین و کەرەیان دەرخوارد دەدەن و بەئاوی پەلکە داری پالێوراو دەیشۆن، بەم جۆرە چارەی دەکەن یاخود لەهیکەوە لەناو ئاوی ساردی هەڵدێنن و جاری واش هەیە سەیدێك داوێك لەقۆڵی نەخۆشەکە بۆ چارەکردنی دەبەستێ چونکە بڕوایان بە چارەکردنی (روحی) هەیە. نەخۆشیی وەرەم (**Verem**) زۆر کەمە، ئەگەر یەکێ ئەو نەخۆشییەی هەبوو، (٤٠) چل رۆژ لەناو هەوێزە مەڕی لەئەشکەفتان دەینوێنن، چونکە وادەزانن بۆنی کەڕەکیفەی (Kuf) ژێر هەوێزەکە بۆ چارەسەرکردنی ئەو نەخۆشییە سوودی هەیە. هەر لەسەر ئەو بڕوایە یەك– دوو مانگ ئەوجۆرە نەخۆشە، بەشەو لەهەوێزە مەڕ دەنوێ لەناو ئەشکەفتانداو بە رۆژیش دەیان بەنە سەر چیایەکان بۆ وەرگرتنی هەوای پاك و خاوێن، ئەگەر سەرنج بدەن پەنسلین (Penicilline) لە کەڕەکیفە (Kuf) وەردەگیرێ. لەبەر ئەوەیە دەرسیمییەکان بە تاقی کردنەوە، بەکارهێنانی هەوێزی

(قاشو)ی دەستی هەوڵی دەدا لە گۆیەکە بدا و بیهاوێتە ناو (غەنە)ی لایەنی دیکە. ئەوجا ئەو یارییە (چڕ = قاشوانێ)یە هەر بە یاریی (هۆکی) دەچێ کە ئێستاکەش لە ئەمەریکا دەکرێ. –وەرگێڕ

مالأت به جۆره چارەسەرکردنێکی ئەو نەخۆشییانە دەزانن.

مافی ئافرەت و خێزان

لەناو دەرسیمییاندا پیاو هەیە دوو سێ ژنی هێناوە، بەلأم بەزۆری، هەر یەکە. ئافرەت زۆر ڕێزی لێدەگیرێ بەتایبەتی لە ناکۆکی و شەڕکردنی نێوان خێڵەکاندا ئەگەر ئافرەت بچێتە ناوبژی، لەسەر دەستی ئافرەت پێك دێن و مەسڵەتی دەکەن، چونکە هەردوو لایان ڕێزی ئافرەت زۆر دەگرن.

ئەگەر پیاوێك لەدوو ژن زیاتری هێنا، سێیەمین ژن لەژێر فەرمانی دووەمیاندا دەبێ و دووەمیان لەژێر فەرمانی یەکەمیاندا دەبێ و بەو ژنە دەڵێن ژنی گەورە واتە (گەورەی ماڵ).

پیاو کە ژن دەخوازێ، پێشینی کە کالین (Kalin)ی پێ دەڵێن، هەندێك پارە دەداتە کچەکە، ماڵی کچەکەش بەپێی توانا پێویستییەکانی کچەکە ئامادە دەکەن (ژن هێنان لەگەڵ ژیانی پیاوە و جودابوونەوەی بۆ نییە)[1]، ژنی خراپ لەماڵێ

---

[1] بەراستی (دکتۆر دەرسیمی)، کێشەی خێزان و خێزانداری، لە کوردستانی باکووردا باش روون کردۆتەوە و دەڵێ (ژن هێنان لەگەڵ تەمەنی پیاو دایە و تەلأقدانی بۆ نییە).

بەلأم لە (دەشتی هەولێر)، ئەو کێشەیە زۆر گرنگە، چونکە و ابووە، بووەتە هۆی دەست لێکبەردان و تێك چوونی خێزان، بە تایبەتی دەمەقاڵێی نێوان بووك و خەسوو، لێرەدا کارێکی دژوار دەکا، هەر وەکو لە فولکلۆری دەشتی هەولێر گوتراوە– وەرگێڕ:

دەبینن بووك و خەسوو — بەشەڕ دێن و دوو بە دوو
لە پاشملە و بەرە و روو — شەڕ و شۆڕ و تێك هەردان
دەبینی بووکی سارێ — دەری دەکەن لە مارێ
بە تای سۆل و بەڕمارێ — بێ ئاوێنە و بێ کلدان
کورم ژنت تەراق دە — لەبۆت دینم هەتا دە
لە گەوران و بەگزادە — دەکەنە خەنە بەندان

ئەوجا ئەگەر سەر بدەینە ئەو پارچە هەڵبەستەی لە سەرێ نووسراوە:

تاوانی تەلأقدان و تێك چوونی خێزانەکە دەکەوێتە سەر شانی خەسوو (ئافرەت). بەلأم دەبێ بزانین کە پیاو لەو تاوانە بێ بەش نییە، بەڵکو زۆر جار بەشی هەرە زۆری لەسەر شانی ئەوە. لەبەر هەندێ، پێویستە پیاو ڕێزی خێزانی خۆی بگرێ و سەرپەرشتی خێزانداری پێ بکرێ. بە هەموو لایەکیان هەوڵ بدەن خێزاندارییەکیچاك و پاك بەرێوە ببەن، چونکە دەبێتە هۆی پێشکەوتنی نەتەوەی کورد.

شایانی باسە لەم سەردەمەدا بە چاوێکی نزم و ناشرین تەماشای پیشەی (ژن بەژن)ی و گەورە بە گچکە (بنپشك)

دەردەکرێ و کەس رووی ناداتێ، تاکو دەگەڕێتەوە سەر رێگای راست، ئەوجا مێردەکەی دەیباتەوە مالّی خۆی، پێویستە ئافرەت رێزی مێردی خۆی بگرێ و دلّی رازی بکا، بۆ چارەکردنی ناکۆکیی نێوان ژن و مێرد دادگای پێناوێ، مێردەکە لەهەرجۆرە کارێکی خێزانی، پرس بەژنی خۆی دەکا. خۆ ئەگەر رێزی نەگرێ، ژنەکە لەلایەن گەورە کەسی خۆیەوە بێزاریی خۆی دەردەخا، ئەگەر بێو پیاوەکە راست نەبێ و بەهەلّە چووبێ، بۆ یەکەمجار ئامۆژگاری دەکرێ، دووەمجار پێی دەلّێن کە پێویستە رێز لەژنی خۆی بگرێ، ئەوجا ئەگەر پیاوەکە جاری سێیەم تاوانبار بوو، ئەوا لە ئاگردانی خێلّی خۆی دەردەکرێ و هیچ خێلّی تریش وەری ناگرێ.

ئەگەر بێتو ژن تاوانێ بکا، یان بەخراپی بجوولّێتەوە لەلایەن مێرد، برا یان خزمەکی خۆیەوە بەبێ پرسیار و وەلاّم لەکۆلّ دەکرێتەوە (واتە دەکوژرێ)، خەتاباری ماددی و مەعنەویی تێدانییە. چونکە لەدەرسیم یەکەم خودا، دووەم ناموس، سێیەم ترسی بڕیاری خێلّەکەی هەیە، هەر پیاوەك یان هەر ژنێك ئەگەر بێناموس بوو هیچ خێلّێك رایناگرێ و بڕیاری مردنی بۆ دراوە.

ئافرەت لە پیاو راناکا، ژیانی خۆیان بە پاکی دەبەنەسەر، بەمشێوەیە، ئەو سەربەخۆییەی ژن و هاوبەشیی لەگەلّ پیاودا ژیانێکی رێك و پێکی بەدی هێناوە لە دەرسیم.

ئافرەتان بەچەك و بێچەك بەشداری شەڕ دەکەن و سەر پەرشتیی برینداران دەکەن. دەرسیمی تەنها ژن لە ئەرمەنییەکان دەخوازن و لەهیچ تیرەیەکی دیکە ژن ناخوازن.

و لە یەك ژن زیاتر هێنان دەکرێ و بەرەو رەشبوونەوە دەچن.

شایی (گۆڤەند)

لەکاتی بووك گواستنەوەدا، ئاژەڵ، کاوڕ، گیسك دەکوژرێتەوە، سینی دادەندرێ، خواردنی لەسەر ریز دەکرێ، بەوجۆرە شایی (Govend) دەست پێدەکا، لەسبەینێ تاکو ئێوارێ شایی رەش بەڵەك، ژن و پیاو پێکەوە چۆپەیی و سێپێیی دەکەن و هەڵدەپەڕن، دەیکەنە بەزم و سەیران وەکو پیشەی باپیران، ناوەناوە تەقەش دەکرێ، سوارسوارانێ لەسەر پشتی ئەسپ و تەڕادانێ دەکەن و ڕۆژی پاشتر (٤٠٠ –٥٠٠) سوار زەلام و پیادە بەڕێ دەکەون بۆ دێیەکەی ماڵی کچەکەی (بووك)ی لێیە. لەبەر ماڵان وەك پیشەیە، چەند تەقەیەك دەکرێ، کە گەیشتنە گوند لەو جێگایە دادەبەزن، کە لەپێشدا بۆ حەسانەوە تەرخان کراوە، هەموو خەرجییەك لەلایەن ماڵی بووکێ دەکرێ، بۆی هەیە دراوسێیەکانیش یاریدەیان بدەن، ڕۆژی دوایی کچەکە (بووك) سواری پشتی ئەسپ دەکرێ، چەکدارەکان لەگەڵی بەڕێ دەکەون، پیرێژنێکی (بەربووك) خزمی بووکێ، بەسواری لەگەڵ بووکێ، دەچێ، بارگەی بووکیش لەیەك دوو ولاخ باردەکرێ و بەگەڵی دەخەن، لەڕێگا دەکەنە سەیران و خۆشی، بەزۆری ئەو بەزمە شەوانی یەکشەم یان شەوانی پێنجشەم دەکرێ، ئەوجا کەشەو راکشا برادەرێکی کوڕەکە (برازاوا) کوڕەکە (زاوا) لەگەڵ خۆی دەبا تاکو دەگەنە بەر دەرکی ژووری بووکێ، ئەوجا زاوا رەوانەی ژوورەکە دەکا، لە ژوورێش پیرێژنێکی خزمی بووك و پیرێژنێکی خزمی زاوا هەردوو (بەربووك) بەخێرهاتن و پێشوازیی لێدەکەن و بووك و زاوا بەیەك دەناسێنن، بە زمانی کوردی دوعای چاکیان بۆ دەکەن و فێریان دەکەن کە رێزی یەکدی و دایك و باوکان و گەورە و خێڵەکانیان بگرن و ئەوجا دەچنە دەرێ، کە هەواڵی بە (زاوا) بوونی کوڕەکە وەرگیرا، چەند تەقەیەك دەکرێ و ڕۆژی پاشتر کۆتایی بەشاییەکە دێ و دەبێتە خەڵات بەخشینەوە، وەکو چەفیە و گۆریە و قوماشی ئاوریشم و پارە و کاوڕ، بەپێی توانا بەسەر مێوانان دابەش دەکرێ.

شایانی باسە کە بووك بەسواری گەیشتە بەر دەرگای ماڵی زاوا[1] لەوێ

---

[1] لە گۆڤەندی ژن گواستنەوەی دەشتی (هەولێر) لە سەردەمێکدا لەو کاتەی کە (کەژاوە)ی بووکێ دەگاتە پێش ماڵی زاوا.

رادەوەستێ و دانابەزێ، زاوا و برازاوا دەست لەناو دەست بەسەربان دەکەون، چەفیە و دەسرۆك لەدەستی چەپە و دەمی خۆی دەگرێ و بەدەستی راستی سێوێك سێ جار بادەدا و هەڵ دەداتە سەر بووكێ، لەپاش ئەوەی سەبەتەیەك ترێ، تەرە یان پارەی خوردە بەسەر بووكێدا بڵاودەكاتەوە، ئەوجا ئەو گەنجانەی لەوێ راوەستاون بە پەلە دەچن میوەكە یان پارەكە كۆدەكەنەوە، ئەو كەسەی سێوەكەی بەدەست بكەوێ، بڕوای وا دەبێ كە پێش هاوڕێكانی دیكەی ژن دێنێ. لەوكاتەدا كە (زاوا و برازاوا) پێكەوە دەڕۆن و خۆیان بزر دەكەن، بووك هێشتا چاوەڕێ دەكا، دانابەزێ، تاوەكو خەزووری دێ" دێیەك، باخچەك، چەند چێڵ یان چەند مەڕێكی پێشكەش دەكا، ئەوجا لەسواری ئەسپ دادەبەزێ، بەوجۆرە چەند كاوڕی لەپێش دەكوژرێتەوە.

لەپاش حەفتەیەك زاوا دەبەنە لای دایك و باوكی دەستیان ماچ دەكا، چەند ساتێ بەپێوە رادەوەستێ بەبێ ئیزندان، ناتوانێ دابنیشێ، پازدە رۆژ لەپاش

ئاوازی (بەربووك)ێ لەگەڵ فیقەی زوڕنا و رمبەی دۆڵێ تێكەڵ دەبێ:

هاتینەوە، هاتینەوە   بووكمان هیناو هاتینەوە
جێگای راخەن بسێتەوە   شیوی تێكەن ساردبیتەوە

بەخێر بێتن بەسەر چاوا   بەزم و سەیرە تا رۆژئاوا
لێك پیرۆز بن بووك و زاوا   (خوا) پێی بەخشێ كۆرپەی ساوا

لەو دەمەی كە بووك لە زینێ دادەبەزێ: شیرناتی (شەكرۆكە)ی بەسەردا دەكرێ و (پیرێژنێك) لەوانەی كە پێشوازی دەكەن. مقامی بووكانە بە ئاواز دەڵێ و دەبێتە چەپلە رێزان و پێچە (شای)یەكی لە دەستی زاوای دەكا. و بەستەكەش لە خوارێ نووسراوە:

بووكانە بووكانە بووكێ   بووكمان گەلەك جوانە بووكێ
ئەورۆكە مێوانە بووكێ   تێر دەكەین دیلانە بووكێ
بارگەی زۆر گرانە بووكێ   جێی لەسەر چاوانە بووكێ
دانێن ناسكە نانە بووكێ   خواردنی گەورانە بووكێ

لێرەدا سواری دوو بووكێ دادەبەزن و لەبن رەشماڵێ دەسێنەوە و (كفتەی بووكێ) دەخۆن و یەكێكیان دەڵێ (دۆر دڕا دەنگی بڕا). ئەوجا نۆرەی خەڵات بەخشینە و هەركەسە پەرتەی دەكا و بەزمەكە كۆتایی پێ دێ. فۆلكۆری ژن گواستنەوە لەكوردەواری (نێزیك و دوور) لە هەر لایەكی كوردستاندا هەر وەكو یەكە. –وەرگێڕ

بووك گواستنەوە زاوا و برازاوا لەلایەن خەڵکی هۆزەکەیانەوە ڕێزیان لێدەگیرێ و چێشت دەکرێ و بیست ڕۆژ لە دێهاتی هۆزەکەدا دەیان گێڕن. داب و دەستووری ژن گواستنەوە بەو جۆرە کۆتایی پیٚدێ.

خواردن و چێشت

خواردن زۆر سادەیە و بە ئاسانی دروست دەکرێ، لەهەر خواردن و چێشتێك ڕۆنی سادە زۆر بەکاردێ. بەناوبانگترین خواردن: گۆشتی تکەیە لەگەڵ کۆشتی بەربەسێری برژاو، (گۆشت لەسەر پشتی سێڵی نان دادەنێن و دەیبرژێنن، هەروەکو برژاندنی نانی تیری).

هەروەها خواردنە گرنگەکان: کەرە، پەنیری نوێ، سەرتوو، هەنگوین، ماست و ماستاو جۆرە خواردنی تایبەتین، زۆر جۆرە گیای خۆڕسك لەباتی سەوزە بەکاردەهێنرێ وەکو **کاردی** (Kollik). پونگ، گێبەرخۆڵە، کەنگر لەسەوزە گرنگەکانن، هەروەها تۆڵەکەش لەباتی سەوزە دەکرێتە چێشت و لە پەلکی **ناردانك** (Nardank) کە جۆرە گیایەکە، خۆشاوی بەتامی لێدروست دەکرێ، هەروەها **دۆی** (Payezdev) لەماستی هەژاو دروست دەکەن و تامی زۆر خۆشە، لەزستاندا زۆر راوە کۆتر دەکەن و گۆشتی باڵداریش خواردنێکی دیکەی گرنگە لەلای دەرسیمییان، بەڵام راوە کەروێشك ناکەن و گۆشتی ناخۆن، چونکە نینۆکی تاکە و کەرتە، زۆریش ترسنۆکە لەبەر ئەوە لە پیشەی (ئاری)دا راوکردنی ئەوجۆرە ماڵاتە دروست نییە، هیچ پەیوەندیی بەرێباز و دینەوە نییە.

خواردنێکی دیکە هەیە پێی دەڵێن **زەرافەت** (Zerafet) **یان بابکو** (Babko) ئەوە خواردنی خێڵەکانی شوانەویڵەن، ئەو خواردنە بەو جۆرە دەکرێ" ئەنگوتکە هەویرێکی گەورە لەبن ئاگر دادەنێن تاکو جوان دەبرژێ، پاشان لە ئاگرەکە دەری دێنن و پەلکەکەی کە هیشك بووە دادەکەلن، ناوەکەی دەکۆڵن، بە ماستاو چەوری دەکەن و ڕۆنی تیٚهەڵدەسوون، ناوەکەی کە دەرهاتووە، دوو بارە تێدەکەنەوە، سیر و دۆی تیری تێدەکەن و جوان بە ڕۆن چەور دەکرێ، بەو جۆرە وەکو دۆڵمە لە پەراسووی بەرخ دروست بکەن، وا دەکرێ.

خواردنێکی دیکەش هەیە کە، دۆی کولاّو دەپارزنن و ، لەبەر هەتاویّ، پارچە پارچە وەکو فتیلە وشکی دەکەنەوە و پێی دەڵێن **کەشك جورتان** (Cortan)، زستانێ لەئاوی دەتاوێننەوە لەگەڵ نان وەك پێخۆر دەیخۆن، بەتایبەتی لەکاتی شەڕ کردندا جۆرە خواردنێکی زۆر بەکەڵکە.

بەخت

هەرکەسێ رووداوێکی گەورەی لەدەست رووبدا و بچێتە هەر جێیەك یان هەر ماڵێك، خانەخوێ لەسەریەتی جێگای بداتێ و پێویستە بیپارێزێ، ئیتر ئەو مافە لەشێوەی زازای دەرسیمی پێی دەڵێن **بەخت** (Bahkt). هەر کەسەك ئەومافە بەکار نەهێنێ **بەبێ بەخت** (Be Bakht) لەقەڵەم دەدرێ، لەبەر ئەوە بەخت گرنگترین مەسەلەی شەرەفە.

لەساڵی (١٩١٥– ١٩١٦) دا خۆم[1] ئاگادارم کە گشت ئەرمەنییەکانی شارەکانی دەوروبەری دەرسیم، کە رایانکردبووە دەرسیم، لەگەڵ ئەوانەی دەرسیمییەکان دەربازیان کردبوون، ژمارەیان دەگەیشتە (٣٦٠٠٠) کەس، کاتێکی زۆر لە دەرسیم مانەوە و پارێزران تاوەکو لەشکری رووس گەیشتە ئەرزینجان و داگیری کرد. ئەوجا بەهاوکاری دەرسیمییەکان چوونەلای لەشکری رووس و دەرباز بوون.

ساغر کوڕی سابیت، والی ئەرزینجان، دەرسیمی دانابوو بە گرنگترین جێگا و نەوایٍ کە ئەرمەنیەکانی لێ داڵدە درابوو، بە تایبەتی بۆ گەمە پێکردن ناوی لەناوچەی ئەغزونیك نابوو پاریس، چونکە ئەرمەنەکانیان داڵدە دابوو هەروەها لە ناوچەی ئەغزونیك جێگایەك دابین کرابوو بۆ خواردن و نوستنی منداڵە هەتیوەکانی ئەرمەنییان.

زۆریش لە ئەرمەنییەکان نەچووبوونە لای رووسەکان و لە دەرسیم مابوونەوە، لەپاش کۆتایی جەنگی یەکەمدا چوونە سووریا، ئەستەمبۆڵ، بەشێکی زۆریشیان رۆیشتنە ئەمەریکا، بەڕاستی دەرسیم چەند سەدەیەك لەمەوبەر ببووە لانەی

---

[1] لێرەدا دکتۆر نوری روونی کردۆتەوە کە بەڕاستی تورکەکان فەرمانی بەکۆمەڵ کوشتنی ئەرمەنییەکانیان دابوو، لەبەر هەندێ رایانکردبووە دەرسیم و نەتەوەی کورد بەهیچ جۆرێ لەو تاوانانەدا بەشدار نەبووە– نووسەر

پیاوی لێقەوماوی سیاسی، لەبەر ئەوە خەڵکی دەرسیم مافی بەختی خۆی بەرانبەر بەو لێقەوماوانە بەسەر بەرزی و مەردانە بەکار هێناوەو بەجیٚ گەیاندووە.

رژێمی تورکیا زۆر هەوڵی دەدا لێقەوماوەکان لە دەرسیمییان وەربگرێتەوە، بەڵام نەیتوانی چ بەچاك یان بەخراپ یەك تاکە کەس لە ولآتی ئەو شێرانە دەربێنیٚ.

لە ساڵی (١٨٩٥– ١٨٩٧) دا هەندیٚ چەتەی ئەرمەنی سوودیان لە بەختی دەرسیمییان بەرانبەر لەشکری سوڵتانی تورك وەرگرتبوو، ناودێرەکانی ئەو کۆمەڵە چەتەیە، (١٨) هەژدە کەس بوون. سەرۆکیان **روپەن شیشمانیان** (Rupen Sismanian) بوو کە خەڵکی دێی گەرنی سەر بەناوچەی کەماھ بوو.

لێکۆڵەرەوەی ئەنەدۆڵ، شاکر پاشا، لە ئەرزینجان جێنیشین بوو، هەزار لیرە زێرِی بۆ سەید ئیبراهیم باوکی سەید ریزا رەوانە کردبوو، کە روپین و هاورِێیەکانی بداتەوە دەست رژێمی تورکیا، بەڵام داخوازییەکەی رەت کرابۆوە، چونکە سەید ئیبراهیم بەختی خۆی بە ملیۆنێك لیرە نەدەگۆرِییەوە.

ئەگەر شاکر پاشا هێزی لەشکر بەکاربێنیٚ، ئەوا سەید ئیبراهیم بەرگری دەکا و بەم جۆرە وەڵامی دابۆوە، ئەوجا لەسەر خواستی روپەن **(Rupen)** و بە یارمەتیی سەید ریزا لەدێی کەسمەکورڕا بۆ ڤانکا، لەوێشەوە بۆ سنووری رووسیا رەوانە کرابوونەوە، بەوجۆرە لەدەست رژێمی تورکیا رزگاریان ببوو، بەم هۆیەوە روپەن شیرێکی بە یادگاری پێشکەش بە سەید ریزا کردبوو، هەتاکو ئەو دواییەش هەر لەلای سەید رەزا مابۆوە، لەپاش دەربازبوونی روپەن بۆ رووسیا بە یارمەتیی براکەی هاتبۆوە ئەرزینجان و لەساڵی (١٩٠٣)دا گیراو لە سێدارەدرا، دەرسیمی زۆر پەست و دڵگیر ببوون لە ئەنجامی ئەو بیٚ بەختییەی برایەکەی.

ناوچەکانی دەرسیم

وەك ئاماژەمان بۆ کرد دەرسیم دوو پارچەیە:

١- دەرسیمی رۆژئاوا

٢- دەرسیمی رۆژهەلأت

١- دەرسـیمی رۆژئـاوا: لەمەڵـبەندی شـاری هـوزات و قەزایـەکانی چیمشـکەزەك، پەرتەك، ئۆڤاجك و کەماه پێك هاتووە.

٢- دەرسـیمی رۆژهـەلأت: قەزایـەکانی مەزگـەرت، کیغـی، چارسـەنجاق (پـەری)، نەزمیە و ناوچەی پلومەر دەگرێتەوە.

لەگـەڵ کـەمێ روونکـردنەوەی هەریـەك لـەو ناوچانە، بەچاکم زانی هەندێ لەبارەی خـەرپوتـەوە بدوێـم، چـونکە بـەم دواییــە بـە پارێـزگای ئەلازیـزی دەرسـیمەوە بەسترایەوە.

خەرپوت:

خـەرپوت لـە باشـووری ناوچـەی دەرسیمەوەیە، بیسـت کیـلۆمەتر لە رووباری مـورادەوە دوورە، گـردۆلکە و هـەوراز و نشێوەکانی زنجیرە چیای سوور، دەوریان داوە، هـەروەها لـە رۆژهەلأتـەوە: شـاری بێـنگول، لـەباکوورەوە: دەرسـیم و لـە رۆژئـاواوە: مـەلاتیا و لـەلای باشـوورەوە: سـنووری دەگاتـەوە سـەر سـنووری دیاربەکـر. قـەلأتی **حوسـەین زیـاد** یەکێکـە لەقەلأتـە بـەناوبانگ و ناودێـرەکانی خـەرپوت. **چیای بەفـرین** سـالێ دوزادە مانگ بەفری لەسەر دەمێنێ و پێویستیی بەفـری ولأتەکـە لە هاویناندا دابین دەکا. باخ و باخچە و کانیاوەکانی خەرپوت زۆر جوانن.

خەرپوت سەردمێ کرابووە مەڵبەندی قەزاو (٥)کیلۆمەتر گۆزرابۆوە لای باشوور و لەسەر پارچە زەوییەکی راست دامەزرابوو و پێیان دەگوت **مەزرەعە** (Mezraa)، ناویـان لـەو شـارە نوێیـە نـابوو (مـأمورە تولئەزیز)، لەو دواییەدا کە عەبدولأ پاشا ئـەلپ دۆغـان بـوو بـە سـەرکردەی لەشـکری تـورك لـە ناوچـەکانی دەرسیمدا، ئەو نـاوەی کـردە ئـەلعەزیـز (ئەلازین) (Elaziz) و خەرپوت کرایە شارۆچکە و لەدواییدا کـردیانە بـنکەی پۆلیـس. بـەو جـۆرە شـارەکە بـووە کاولگـە و دانیشتوانەکەی بۆ

مەڵبەندی شاری ئەلازیز هەڵکشان. لەبەر ئەوە ناوچەی دەرسیم جێگایەکی ترسناکە بەلای رژێمی تورکانەوە، بنکەی سەرۆکایەتیی لەشکر لە ئەلازیز دامەزرێندراوەو بەو دواییەش بنکەی فڕۆکەی سەربازیشی تێدا کراوەتەوە.

دانیشتوانی ئەلازیز خۆیان بە کورد دەزانن، لە ساڵی (١٩٢٦–١٩٣٠)دا بەپێی یاسای نیشتەجێکردن لە دەرسیم دە هەزار کەسیان گواستەوە ئەلازیز، هەروەها لە شارەکانی پالو، کیغی و بیتلیس چینێکی دیکە کۆچیان بۆ ئەلازیز کرد. خێزانەکانی دانیشتوانی ئەلازیز وەکو: (چوتەلی، ئیسپیر، رەژووکەر، حاجی خدر، جۆفرۆش، پەمۆچی)بە رەگەز کوردن. هەرچەندە دانیشتوانی ئەلازیز خۆیان بەکورد دەزانن و زۆریشیان زمانی تورکی نازانن، بەڵام لە ترسی رژێمی تورکان بەناچاری دەڵێن ئێمە تورکین، ئەگەرچی رەنگ و ڕوو و ڕەوشت و پیشەیان بە کوردی رەسەن دەچێ، لێرەدا پێویستە بڵێم کە زۆر لە ئەندامانی **(کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)** لە ئەستەنبوڵ و بەشی زۆری دامەزرێنەری کۆمەڵەی قوتابیانی کورد **(هێڤی) Hêvi** لە گەنجەکانی خەرپوت بوون و ئەمەیش لەلای هەمووانەوە دیارە.

بەڕێزەوە دەڵێم بەشی زۆری قوتابیانی کورد لە قوتابخانەی سوڵتانی بە زمانی تورکی خوێندوویانە، بەڵام گیانی خۆیان لە پێناوی مافی نەتەوایەتیی کوردا بەخشیوە. خەرپوت شارێکی کوردنشینی شیرینە، پیاوی ولاتپەروەرو زانا و ڕۆشنبیر و شاعیر و ئەدیبی زۆر پێ ڕاگەیاندووە.

بەداخەوە دەستەڵاتی زۆرداری تورکیا هەرچی لەدەست هاتووە، هەوڵی داوە بۆ لەناوبردنی زانست لە کوردستاندا، لەبەر ئەوە بڕیاری پێوەدانی کۆلیجەکانی ئەمەریکی و ئینگلیزی و ئەڵمانیی دابوو لەو ناوچانەدا.

خێڵەکانی سەر بەناوچەی ئەلازیز ئەمانەن:

خێڵەکانی کوردی زازای پالو، خێڵەکانی زازای مەعدەنی، خێڵەکانی ئیزۆلان، خێڵەکانی پیران، خێڵەکانی دەلیکان، خێڵەکانی بزن رەش، خێڵەکانی چەلیکان، خێڵی بیرمەز(بەرمەز).

ناوچەکانی دەرسیمی ڕۆژئاوا

هۆزات:

هـۆزات[١]: سەنتەری پارێزگای دەرسیمە و سەرلەبەری دانیشتوانەکەی کوردن، ئێـرە پێشـی دەڵێـن دەرسـیم. لەڕۆژهەڵاتـەوە: ناوچـەی مەزگـەرت، لەباکوورەوە: ئۆڤـاجك، لە ڕۆژئاواوە: چیمیشکەزەك و لەباشوورەوە: ناوچەی پەرتەك دەورەیان لێـداوە، لـە سـاڵی (١٢٩٧) کۆچـیدا ڕژێمـی تورکیـا کـردبوویە پارێـزگا، بـەڵام لـە سـەردەمی مەشـرووتیەت[٢] دا کـرایەوە بـە لیـوا و بـە پارێـزگای ئەلازیـزەوە بەسـترایەوە، هـەروەها: کێـوی سـپی، سۆفکە، ساری سالتك و زنجیرە شاخەکانی هۆزان لەگەڵ (گەلی ئین) دەورەیان داوە.

شارۆچکەکانی سەربەهۆزات ئەمانەن:

ئەموتکە، سین، کەرمەل، سۆڤگە، کاراغلان.

هـەتاکو سـاڵەکانی (١٩٣٨) هیـچ کـاتێ ڕژێمی تورکیا نەیتوانیوە فەرمانبەرانی خۆی بنێرێتە ئەو شارۆچکانەی لەسەرەوە ناویان هاتووە.

خێڵەکانی سەر بە هۆزات ئەمانەن[٣]:

ناوی خێڵـەکان	شێوەیزمان(دیالێکت)
عەباسان (ژێرین)	زازا
کرگان، میرۆسان	زازا
فەرهەدان (ژێرین)	زازا
زەنگان	زازا
لەچینان	زازا
کەرەبالان (ژێرین)	زازا
فندان	زازا
کەرەبالان (ژوورین)	زازا
فەرهەدان (ژوورین)	زازا

---

(١) چوار سەدە لەمەوبەر بەم دەڤەرەیان دەگوت هوزنا (Hozna) –نووسەر

(٢) بەیاننامەی دامەزراندنی کۆماری تورکیا و ڕووخانی پاشایەتیی عوسمانی– نووسەر

(٣) بەوخێڵانە دەڵێن هۆزەکانی شێخ حەسەنان. (نووسەر)

عەباسان (ژوورین)	زازا

خێڵەکانی دیکەی سەر بەهۆزات– یش ئەمانەن:

بەختیاران	زازا
مستان	زازا
هۆشان	زازا
دەریکان	زازا
شێرتکان	زازا
روتان	زازا
دەروێش جەمالان	زازا
سارسالتکان	زازا
ئاغوجانان	کرمانجی
تیتەنیکان	کرمانجی

کەنیسەیەکی رۆمانی لە دێی ئەرگان–ی سەربەهۆزات هەیە.

چمیشکەزەك:

ناوچەی چمیشکەزەك لە(٧٠) کیلۆمەتری رۆژئاوای باشووری هۆزاتەوەیە. شارێکی زۆر کۆنی میرایەتیی کوردستانە. لە باکوورەوە، ئەگین، لەباشوورەوە: ناوچەی پەرتەك و لە رۆژئاواوە: رووباری موراد تخووبی ئەو شارەیان دیاری کردووە. شارۆچکەکانی چمیشکەزەك ئەمانەن:

کالە، تەکیە و کاکپەر.

دانیشتوانی ئەو شارۆچکانە هەر هەموو کوردن، هیچ کاتێ رژێمی تورکان نەیتوانیوە فەرمانبەری خۆی بنێرێتە ئەو شارۆچکانە.

ناوەڕاستی شاری چمیشکەزەك، گەلی و دەربەندێکی گەورەی تێدایە و دەورو بەریشی دارستان و لێڕەوارەو زنجیرە شاخەکانی **هۆزان** و **کرکلار** دەورەی ئەو شارەیان گرتووە.

خێڵەکانی چمیشکەزەك ئەمانەن:

ناوی خێڵەکە	شێوەی زمان(دیالێکت)
خێڵی کۆچان	زازا
خێڵی شەمکان	زازا
خێڵی ڕەسیکان	زازا
خێڵی کورمەشان	کرمانجی
خێڵی فەرهەدان	زازا
خێڵی نەنیکان	زازا
خێڵی زەکەران	زازا
خێڵی شەکاکان	کرمانجی

ئۆڤاجك:[1]

لەساڵی (١٣٣٠) کۆچیدا لە (٥٠) کیلۆمەتری باکووری هۆزات، ناوچەیەك بەناوی ئۆڤاجك دامەزرا کەلە ڕۆژهەڵاتەوە: پلومەر، لەباکوورەوە: شاخەکانی مونزور، لەلای ڕۆژئاواوە: ئەگین (مەلاتیا) دەورەیان گرتووە، کاتێ ئەوناوچەیە دامەزرا، **ساغر سابیت زادەی کەماهی** پارێزگاری دەرسیم بووە، بە ئاگاداریی خێڵەکانی ئەو دەوروبەرە لە گوندی پولو، بنکەی ڕژێمی تورکیای دامەزراندو شارۆچکەکانی مەرجان، **میهسۆر و چرپازن**ـی، لەگەڵ ئەو ناوچەیە داو فەرمانبەرانی لە خەڵکی ناوچەکە دامەزراندو مەحمود ئاغای سەرۆکی خێڵی **ئەرسلانانی کردە قایمقام** چونکە کۆمەڵەی (ئیتیحادو تەرەقی) زۆر ڕێزی لێدەگرت. هەرچەندە لەساڵی (١٣٣٢) کۆچیدا خێڵەکان نیزام و ڕێکوپێکی ئەو ناوچەیان تێکدابوو، بەڵام لەساڵی (١٩٢٤)ز دا دووبارە بە ڕەزامەندیی خێڵەکان ناوچەکە دامەزرایەوەو مەڵبەندەکەی گوازرایەوە گوندی **زەرانیك و مونزور قاسم**، **سەرۆکی خێڵی مەقسوودان کرایە قایمقام**. لە پاشدا قایمقامێکی تورکی، ناو فەهمی لەگەڵ چەند فەرمانبەرێکی تورکی بۆ ڕەوانە کراو لەبەر ئەوەی زۆر کردەوەی ناڕێك رووی دابوو، خێڵەکان، قایمقام و فەرمانبەرانی تورکیان دەرکردو، تاکو ساڵی (١٩٣٨) دەزگای ناوچەی

[1] بە کوردی دەڵێن (دەشت) یان دەشتۆکە– وەرگێڕ.

ئۆڤاجك تێكدراو ناوچەی ئۆڤاجك لەژێر دەسەڵاتی هۆزی كەوان دایە و واش پێدەچێ، ئەو هۆزە لە خێڵی كەوانی خوراسان، جودا بوویێتەوە و هاتبێتە دەرسیم و جێنشین بووبێ، لەناوچەی ئۆڤاجك ساڵانە، (٥-٦) مەتر بەفری لێ دەكەوێ، هەروەها ساڵێ شەش مانگ بەفر داپۆشتووە.

لەو سەردەمەی كە رژێم دەستەڵاتی هەبووە لە ئۆڤاجك، پۆستە بەپشتی زەلام رەوانە دەكرا. باشووری ئۆڤاجك پێی دەڵێن بەلكیش، دارستانی زۆرە و پاوانی جوانی لێیەو لەژێر دەستەڵاتی خێڵی مەقسوودان-دایە، پێدەچێ وشەی بەلكیش لەوشەی (مەلكیش) وەرگیرابێ، كەناوی شارۆچكەیەكی میرایەتیی كوردی چیمیشكەزەكە. ناوچەی ئۆڤاجك هەرهەمووی كوردن و ناوی خێڵەكانیش ئەمانەن:

هۆزی كال:[1]

ناوی خێڵەكان	شێوەی زمان
خێڵی كەچەلان	زازا
خێڵی بالان	زازا
خێڵی بریمان	زازا
خێڵی عەباسیان	زازا
خێڵی كولیكان	زازا
خێڵی سەیدكەمالان	زازا

هۆزی كەوKEV [2] **تیرەی كەو:**

خێڵی ئەرسلانان	زازا
خێڵی مەقسوودان	زازا
خێڵی پەزكەوران	زازا
خێڵی بەیتان	زازا
خێڵی هۆلیكان	زازا

---

(١) ئەو شەش هۆزە پێیان دەڵێن تیرەی كالان (Kalan) (نووسەر)

(٢) ئەو (٥) خێڵە، هۆزی كەویان پێ دەڵێن- نووسەر

هۆزی کۆچ[1] (Hoze KOC)

ناوی خێڵەکان	شێوەی زمانیان
خێڵی کۆجان	زازا
خێڵی شەمکان	زازا
خێڵی رەسیکان	زازا
خێڵی نەنیکان	زازا
خێڵی ئاشوران	کرمانجی
خێڵی دیمان	کرمانجی

پەرتەك:

پەرتەکی کۆن و پەرتەکی نوێ یەکێکە لە ناوچەکانی دەرسیم، لەڕۆژهەڵاتەوە: مەزکەرت، لە باکوورەوە: هۆزات و لەڕۆژئاواوە: ناوچەکانی چیمیشکەزەك و لەباشوورەوە بە رووباری فورات دەورە دراوە، پەرتەکی نوێ لە دامێنی شاخەکانی **سوور** (Kizil) و **مەرجیمەك** (Mercimek)ەوەیەو بە کانی و باخ و باخچەی زۆر جوان ناسراوە.

قەڵاتی پەرتەك لەسەر لوتکەی شاخێکی بەرز و رِك و رِەقەن و زاڵ بەسەر کەناری زێی فورات دامەزراوە.

هەروەها لەژێر قەڵاکەشدا کۆنە مزگەوت و منارە و دوکان هەن و لێرەدا هەر حەفت رۆژان، جارێك بازاڕ دادەندرێ.

لەسەردەمی **یاوز سوڵتان سەلیم–دا** لە ساڵی (٩٢١)ی کۆچیدا لەژێر چاودێریی **مەلائیدریسی بتلیسیدا** دیاربەکر نۆزدە ناوچە بووە، لەوانە دەیان لەژێر دەستەڵاتی رژێمی تورکیا بوونە و نۆیانیش لەژێر دەستەڵاتی رەسەنی میرەکانی کورد–دا بوون و سەربە دەوڵەتی عوسمانی بووینە، لەو نۆ ناوچەیە یەکەمیان پەرتەك بووە، دووەمیان ساغمان بووە، کە لەداهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

---

[1] ئەو (٤) خێڵە، هۆزی کۆچان–یان پێ دەڵێن– نووسەر

ئەو(١٥) خێڵە بەیەکەوە هۆزی (سەیدان) پێك دێنن– نووسەر

بەوجۆرە دەردەکەوێ کە کۆنە پەرتەك، ناوچەیەکی شاخاویی کوردنشین بووە و ئەو کۆنە شوێنەوارانەی تێدا ماوەتەوە کە بێگومان لە کوردەکان بەجێماون و بەڕاستی سەربەخۆ بووینە.

خێڵەکانی ناوچەی پەرتەك ئەمانەن:

ناو	شێوەی زمان
١) خێڵی پیلڤانکان	کرمانجی
٢) خێڵی کەشکە هۆران	کرمانجی
٣) خێڵی میرزان	کرمانجی
٤) خێڵی خەلیفان	کرمانجی
٥) خێڵی پیران	کرمانجی
٦) خێڵی سورکیجان	کرمانجی
٧) خێڵی شەکاکان	کرمانجی
٨) خێڵی کورمەشان	کرمانجی

ئەم سێ شارۆچکەیەش سەر بە پەرتەك– ن:

١) ساغمان

٢) چارسەنجاق (قەرەچۆر)

٣) جەلەدۆر

جار جارە سەرۆکی خێڵەکانی کورد لەو ناوچانە بوونەتە کارگێڕ، دەنا بەزۆری بێ کارگێڕ ماونەتەوە، ئەوجا بە پێویستی دەزانین بەپێی گرنگی باسیان لێوە بکەین:

ساغمان

بە گەورەیی کاولگە و پاشماوەی گۆڕستانی ئەم شارە، ئەوە بەدەر دەکەوێ کە ئەم شارە لە رابردوودا شارێکی زۆر گەورە بووە. قەلاکەی لەسەر لوتکەی شاخێکی زۆر بەرز و ڕك دامەزراوەو دەنوارێتە سەر گەلی و دەربەندێکی سەیرو بە هەڵدێر، مزگەفتەکەی لە چینی رەنگاورەنگ[1] (کاشی موزایك) دروست کراوە و

[1] چینی رەنگاورەنگ=Renkli:

ناسراوە.

ساغمان لەسەر شاخێکی بەرز و ڕك دامەزراوە، لەبەر ئەوە تەنها ڕێگای بزنە کێوی هەیە کە مرۆڤ پێیدا بڕوا. دۆڵەکانی دەوروبەری شارەکە زۆر بەهەڵدێر و ترسناکن.

لە ژوورێکی کۆن، لە ناو مزگەفتەکە چوار تا پێنج گۆڕی تێدایە. دێیەکی گەورەش لە باکووری ڕۆژئاوای ساغمان هەیە، ئەم گوندە پێی دەڵێن دەرسیمی ساغمان.

لەساڵی (٩٢١) کۆچیدا ئەو ناوچانە لە ژێر دەستەلآتی هەر نۆ میری کورد–دا بوون کە دووەمیان ئەو شارە بووە.

شاری ساغمان کۆنە و بەجارێ تێکچووە، قەلآ و بناغەکەی بەسەریەکدا ڕووخاون. دانیشتوانی شارەکە بۆ ناو باخ و باخچەکانی باکوور و ڕۆژئاوای شارەکە کشاونەتەوە، گەڕەکیان لەو جێگایانە دروستکردووە.

لەشاری ساغمان چەند گەنجێکی کورد پێگەیشتوون کە گیانیان لە پێناوی مافی نەتەوایەتیدا بەخشیوە.

خێڵەکانی ساغمان ئەمانەن:

ناو	شێوەی زمان
خێڵی عەباسان	زازا
خێڵی فەرهادان	زازا
خێڵی دەروێش جەمالان	زازا
خێڵی هولیکان	زازا
خێڵی پلۆڤەنکان	کرمانجی

لە سەردەمی پێشیدا قوڕی تایبەت دەگیراوە و چوارچمك و سێقولینچك بە پێی پێویست دەکرا شەپکە (قالب)ی تەنك و لە سەر ڕووێکی وێنەی باڵدار و گوڵی ڕەنگاورەنگی جوانی، بە جۆرە ڕەنگێ کە پێی دەڵێن (مورەکەب چینی) دەکرا و لە ناو کوورەی تایبەتدا دەبرژاندرا و بەم جۆرە ڕەنگەکە جێگر دەبێ و ناچێتەوە، هەر وەکو کاشی دیواری ئێستاکە ئەویش لە زۆر جێگا لەبۆ نەخشی جوان و مەبەستی پاك بەکار دەهێندرا –وەرگێڕ

چار سنجاق

گـەورە پیـاوانی ئـەو ناوچـەیە : کوڕانی حاجی ئیسحاق پاشا زادە: **ئەرسەلان، شـەریف و ئوسمـان بـەگ.** ئەحمـەد ئوسمـان بەگزادە زەوییـەکانی خۆی فرۆشتە کـوردان و چـووە ئەستەنبۆڵ. یومنی شەریف بەگزادە، لە شۆڕشی شێخ سەعیددا ڕەوانـەی قۆنیـە کـرا. بـەڵام بەدری ئەرسەڵان زادە لە دێی ئیملیکی کوردی دەست بەسـەرکرا. هـەروەها ئەحمـەدیش لـە گـەورە پیاوانی ئەو ناوچەیەیەو، نوێنەرێکی کۆن بوو، بە فەرمانی سەربازی ڕەوانەی دەرسیم کراو لە ڕێگا کت و پڕ مرد.

ئـەو گـەورە پیاوانەی ساڵەها لە چارسەنجاق دەسەڵاتیان هەبووە، لەکاتی نادر شـاه–دا لـە خوراسان شاربەدەر کرابوون. هەندێ کەس دەڵێن قەرەچۆل و هەندێ دەڵێـن بـزن ڕەش بووینـە، چـەندین کـەس دەڵێـن لـە ڕەسـەنی گـەورە پیـاوانی میرەکـانی کوردانـی پـەرتـەك و سـاغمان بووین. کاربەدەسـتانی ڕژێمی تورکیا ئەو گـەورە پیاوانـەی لەیـەك هـان دەدا و بـەهۆی ئەوانـەوە نەیدەهێشـت خێـڵەکانی دەرسیم بەرانبەر تورکان شۆڕش بکەن.

ئەو پیاوانە چەکداریان لە خێڵەکانی:

دیمـەنان، پیـلڤەنك و سـوران. بـە پـارە بەکـرێ دەگـرت و نـاکۆکیی نێـوان دێهاتـەکانی خۆیـان بـەهۆی ئـەو چـەکدارانەوە چارە دەکرد، وا دەبوو دوژمنداریی گەورە دەکەوتە نێوان هۆزە چەکدارەکان و چەندین ساڵ درێژەی دەکێشا.

ڕژێمـی تورکیـاش، لـەباتی ئـەوەی کـە کوشـتاری نێـوان خێـڵەکان رابگـرێ بـە پێچـەوانەوە، پـتر ئاگـرەکەی خۆش دەکرد. هەر چ خراپەیەکی لە دەست دەهات، بۆ لاواز کـردنی دەرسـیم دەیکـرد. ئیـتر ڕژێمـی تورکیـا لـە سـەر ئـەو ڕەوشـتە نا هـەموارە دەڕۆیشت، تاوەکو ساڵی (١٩٣٧)ی ئەوجا دوا گورزی خۆی بۆ کوشتنی دەرسیم تـەرخان کرد.

ناوچـەی چارسـەنجاق لـە ڕۆژهەڵاتـەوە: ڕووبـاری مونـزور و ڕووباری پـەری، لە باشـوورەوە: ڕووبـاری فـورات. هـەروەها ناوچەی پەرتەك لە باکوور و ڕۆژئاوایەوە سـنووریان بـۆ دانـاوە و بـە سـامانترین جێگایـە لـە دەرسـیم، بەتایبەتی بەرهەمی تووتن و پـەمۆی چارسەنجاق زۆر ناودێرن.

جەلەدور:

کەنارەکانی زێی فورات، ڕۆژئاوای ناوچەی پەرتەك دەگرنەوە. خێڵەکانی شکاك و کورمەش لەو ناوچەیەدا جێنشینن و خاوەن مێگەلە (مەڕ)ن. ئێرە زستانە هەواری مەڕ و ماڵاتی (ئاژەڵ)ی دەرسیمییانە.

پلومەر (**کوزیجان**):

ناوچەی پلومەر لە ڕۆژهەڵاتەوە: کیغی، لە باشوورەوە: مەزگەرت لەلای ڕۆژئاواوە: نەزمیە و ئۆڤاجك و لە لای باکوورەوە: سنووری پارێزگای ئەرزینجان دەوریان داوە، جەربەزەو ڕەشید و سادەترین خێڵەکانی دەرسیم لێرەدا نیشتەجێنە.جێگایەکی زۆر شاخاوی و بەکەند و کۆسپ و دارستانە، لێرەدا خێڵەکان بە سەربەستی ژیاون. ڕژێمی تورکیا هیچ کاتێ بەسەریاندا زاڵ نەبووە.

بەکۆ ئاغای سەرۆکی هۆزی **کەچەلان** لەو جێگایەدا و لەناوەڕاستی **دەنزیك و ئەشکەرەکدا** چەند ساڵ لە دژی ڕژێمی تورکیا خەباتی کردووە و دەستی بەسەر ناوچەکانی ویلایەتی ئەرزەرۆم و ئەرزینجاندا گرتووە و باوکی بەکۆش ، خلیل ئاغا لەکاتی خۆی پارێزگاری ئەرزینجان بووە و بەگشتی دەستی بەسەر ئەو جێگایانە دا گرتووە و خستوونیەتە ژێر دەستەڵاتی کوردستان و، دێهاتەکانی باشووری ئەرزینجان، نزیکی کەناری زێی فوراتی بەناوی خێڵەکانی خۆیەوە کردبوو.

لەو ناوچەیەدا ئەگەرچی سێ شارۆچکە هەن:

دەشت، دەنزیغ و شەتەری، بەڵام هیچ کاتێ مووچەخۆری تورك لەوشارۆچکانەدا کاریان نەکردووە. زۆر کەس هەیە بە پلومەر دەڵێ کوزیجان، لەو ناوەڕاستە شاخی بە دوکەڵ[1] و کەندی بە هەڵدێر و گەلی-ی بە کۆسپەی ڕەق و ترسناك هەڵکەوتوون.

دەربەندی قوتووی دەرسیمی بەناوبانگ بە ناو شاخە سەیر و بەرزەکانی ئەو ناوچەیەدا دەڕوا و ناسراوترین شاخەکانی ئەمانەن:

چیای باغر ٣٣٠٠م، چیای قەرەجەقەلە ٣١٠٠م، چیای بوکر٣١٥٠، چیای چەغەلان ٢٧٥٠، چیای هێل ٣٢٠٠م.

---

[1] بەو چیایانە دەڵێن (چیای دوکەڵدار) بە تورکی بە (دومانلی داغلاڕ) بەناوبانگە -وەرگێڕ

خێڵەکانی پلومەر کە لەو دەڤەرانە دەژین ئەمانەن:

ناو	شێوەی زمان
خێڵی کەچەلان	زازا
خێڵی عەباسان	زازا
خێڵی ئاریلان	زازا
خێڵی چارەکان	زازا
خێڵی کەمان	زازا
خێڵی کورەیشان	زازا
خێڵی باما سۆران	زازا
خێڵی بالان	زازا
خێڵی بالابان[١]	زازا
خێڵی لۆلان	زازا
خێڵی سیسان	زازا
خێڵی شێخ مەحمەدان	زازا
خێڵی شادان	کرمانج

ئەو هۆزانە بەبتوونی نیشتەجێن، خێڵی **کەچەلان** نەبێ ئەوانی دیکە هەموو لەژێر دەسەلاتی **شاه حوسێن** دان، سەرۆکی خێڵی چارەکان، شاه حوسێن کە یەکێکە لە پیاوە بەناوەکانی دەرسیم، بەچاکی دەزانم نەختێکی لەبارەوە بدوێم.

شاه حوسێن بەگ:

دەوڵەمەندترین کەس بووە لەدەرسیم، زۆر جار چێشتی بۆ هەموو سەرباز و ئەفسەری (ئەرزینجان- ئەرزرۆم) کردووە و هەر یەکە مووچەی مانگێکی پێبەخشیون، بەپێی بۆچوونی نووسەرانی تورک لەماڵی شاه حوسێن بەگ-دا گۆڕی پیاو چاکێکی پیرۆز هەبووە، بەناوی **سەرسپی (Kale Spi)**، کوردەکان هەردەم زیارەتی ئەو چاکەیان کردووەو دیاریی زۆریشیان بۆ بەجێ هێشتووە، بەم شێوەیە ئەو پارە زۆرەی کۆکردۆتەوە و دەوڵەمەند بووە. لەگەڵ ئەوەشدا خاوەن

---

[١] چوارسەدە پێش زایین ئەو دەڤەرەی ئەو خێڵەی تێدا بووە پێیان دەگوت بالابیتن. (د.دەرسیمی)

زەوی بـووە و هـەموو بەرهـەمی کارگـەی خوێی هوڤەیر، ماڵـی خۆی بووە. ئەوجا لەبـەر چـاوتێری و سـەر بڵـندی، دەرسیمی ناویان لێ نابوو (شاه) و رژێمی تورکیا کـردبوویە قایمقـامی پـلومەر بـە درێژایـی تەمـەنی، هـەروەها لەبـەر بـەژن کورتیی دیسـان دەرسـیمی ناویـان لێ نـابوو قوتـە **کلـیمۆ(Kilmo)**، دیوانەکەی لە دامێنی چـیای بۆکـر بـوو، ئـەو جێگایـەش پێیـان دەگـوت سـاباتی ئاغـا، **شـەنیی ئاغایـە (Seniye-Agaye)**. لەو جێگایەدا دەرسیمی رابواردن و سەیرانیان دەکرد.

کوڕەکـانی: لەوانـە حـەیدەر لەشـاربەدەری گیـانی خـۆی لەدەسـت–دا، بـەڵام موسـتەفا و حەسـەن بـەهاندانی تورکـان لەگەڵ لەشکری رووس تووشی شەڕ بوون کـە گەڕانـەوە لـەباتی خـەڵات کـردنیان رژێمـی تورکیـا شـاربەدەری کـردن، بـەڵام کچـەکەی مێـردی بـە خـزمەتکارێکی خـۆی کـە نـاوی **مـەمی ئیلیاس** بوو، کردبوو فەرمانـڕەوایی خێـڵەکەی بەدەسـتەوە گرتـبوو، بـەڵام خزمەکانی لەناویان بردو لە کۆڵیان کردەوە.

مەزگەرت:

وا پێدەچـێ نـاوی مەزگـەرت لـەناوی میرایـەتیی **مەجینـگەرت**–ەوە وەرگیرابێ کەلەکۆنـەوە لـەم نـاوەدا هـەبووە، لـە رۆژهەڵاتـەوە پلومەر لە باکوورەوە: نەزمیە (قـزل– کلیسـە) و لـە باشـوورەوە: ناوچـەکانی پەرتـەك و لـە رۆژئاواوە: بەشاری هـۆزات–ەوە چـوار دەورە دراوە، شـارێکی زۆر کۆنـە و لەسـەر چـیایەکانی زەل– دوزگـون دروسـت کـراوە، لەڕۆژهـەڵاتی مەڵـبەندی شـاری مەزگـەرتدا بـاخێکی زۆر ناسـراو هەیـە، لەهەرچـوار دەورەی باخچـەکە کـانیی دەرمانـاوی تێدایـە، لـەلای باشـووری ئـەو باخـەش سـێ قـەڵات هـەن کـە پێیـان دەڵێـن **قـزل– دیـربان** و زۆر بەناوبانگن.

دانیشتوانی ئەو شارە نەوەی خێڵەکانی:

شـات، ئیـزۆل و هـیرام–ن. بنەچـەکەی ئەو خێڵانەی لەسەرەوە ناویان هاتووە دەچێتەوە سەر کوردان. شارۆچکەکانی سەر بە ناوچەی مەزگەرت ئەمانەن:

تورشمەك، پاه و موهوندی.

تـروشمەك: کەوتۆتـە سـەر کـەناری رووباری مونزورو زۆر جێگایەکی خۆش و بە

مێرگ و سەوزاییە، عەلی گاه سەرۆکی خێڵی کورەیشان هەمیشە لە تورشمەك کارگێڕی تایبەتی بووە.

سەر لەشکری تورکان، عەبدوڵا پاشا، گوندی مەمیکانی لەو ناوچەیەدا کردبووە مەڵبەندی ڕژێمی دەرسیم. بۆ یەکەم جار لە ساڵی (١٩٣٨) دا ناوی ناوچەی دەرسیمی گۆڕی و کردە **(تونجەلی)** **(Tunc- Eli)**.

پاه: شارۆچکەی پاه جێگایەکی شاخاوی و زۆر بە کەند و کۆسپەیە، دەکەوێتە باکووری دەڤەرەکەوە، **تەموری** سەرۆکی خێڵی **سۆران** هەموو دەمێ لێرەدا کارگێڕ بووە.

شارۆچکەی موهوندی دەکەوێتە باشووری رۆژهەلاتی دەڤەرەکەوەو زۆر جێگایەکی بەسامانە و سەرۆکی خێڵی **شادان** کە ناوی **نەجیب ئاغا** بووە، بە درێژایی تەمەنی لێرەدا کارگێڕ بووە.

خێڵەکانی مەزگەرت ئەمانەن:

ناو	شێوەی زمان
خێڵی باما سوران	زازا
خێڵی هۆرمەکان	کرمانجی
خێڵی کولیکان	کرمانجی
خێڵی ساندەلان	کرمانجی
خێڵی هیران	کرمانجی
خێڵی کەتان	کرمانجی
خێڵی بامیران	کرمانجی
خێڵی باتان	کرمانجی
خێڵی ئالان	کرمانجی
خێڵی کەریمان	کرمانجی
خێڵی گولان	کرمانجی
خێڵی گۆتان	کرمانجی
خێڵی زولفان	کرمانجی

خێڵی دیمەنان	زازا
خێڵی موران	زازا
خێڵی بالیکان	زازا
خێڵی گیرتان	زازا
خێڵی مستکان	زازا
خێڵی یوسوفان	زازا
خێڵی گەڤران	زازا
خێڵی میلان	کرمانجی
خێڵی شێخ بازان	کرمانجی
خێڵی ئیسۆلان	کرمانجی
خێڵی شادان	کرمانجی
خێڵی سۆران	زازا
خێڵی کورەیشان	زازا
خێڵی شەیخان	زازا
خێڵی کودان	زازا
خێڵی هامان	زازا
خێڵی شێخ مەحمەدان	زازا

قزل کلیسه (**نەزمیە**) :

نەزمیە لەچوار لاوە ئەو ناوچانە دەورەیان گرتووە. لە رۆژهەڵاتەوە: پلومەر، لەباکوورەوە: شاری ئەرزینجان، لە باشوورەوە: ناوچەی مەزگەرت و ناوچەی ئۆڤاجیك دەکەوێتە لای رۆژئاوای ئەو ناوچەیە و بەتەواوی دارستان و لێرەوارە. ساڵێ حەفت مانگ زستانە و (٦) مەترە بەفری لێدەبارێ. قەڵاتێکی سەردەمی رۆمەکانی تێدا ماوەتەوە و تاکو سالی (١٩٣٨) رژێمی تورکیا نەیتوانیوە بچێتە ئەو ناوچەیە. کوردەواری ئێرەش بەردەوام لەسەر رەوشت و پیشەی کوردینی خۆیان بەردەوام بوونەو بەسەربەستی لێرەدا ژیاون.

خێڵەکانی نەزمیە ئەمانەن:

ناو	شێوەی زمان
خێڵی شەمدینان	زازا
خێڵی پوریکان	زازا
خێڵی پەرچیکان	زازا
خێڵی خورشیدان	زازا
خێڵی کورەیشان	زازا
خێڵی حەیدەران	زازا
خێڵی ئارەلان	زازا
خێڵی قارسانان	زازا
خێڵی لۆلان	زازا
خێڵی شێخ مەحمەدان	زازا
خێڵی ئالان	زازا
خێڵی هۆرماکان	کرمانجی
خێڵی ماسکان	کرمانجی
خێڵی کومسوران	کرمانجی

پەری:

ناوچەی پەری دەکەوێتە نێوان ناوچەکانی پەرتەك و مەزگەرتەوە، چاکترین ناوچەی دەرسیمە لەرووی بە پیتیی زەوییەکانیەوە، هەروەها دێهاتە ناودێرەکانی ئەمانەن:

ئەیوالك، ماسەداریچ، بالیشێر، هاریسیك، هەجەر، زەری.

لەکاتی شۆڕشی شێخ سەعیددا، گرتنی پردی زەر لەلایەن لەشکری تورکانەوە بووە هۆی کۆسپێکی گەورە لە پێش جوولانەوەی شۆڕشگێڕانی کورد لە ناوچەکەدا.

خێڵەکانی لێرەدا جێنشینن ئەمانەن:

خێڵی قەرەچور و خێڵی بزن رەش (قەرەکەچی)

کیغی:

کیغی ناوچەیەکی زۆر گرنگ و پان و راستاییە، رووبەرەکەی(٣١٧٤٧) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. زۆر کەس هەن دەڵێن کیغی بە ولاّتی شاخاوی ناودێرە، پاوانی جوان لە سەر چیایەکانی کیغی هەن، بۆ بەخێوکردنی مالأت شایانی باسن، ئەو پاوانە خۆشانە هەواری مێگەلە مەڕی هەر لایەکی کوردستان. لە باکووری ئەو ناوچەیە ئەرزروم– پلومەر و لە رۆژهەلاّتەوە: خنس و لە رۆژئاوا: مەزگەرت و لەلای باشوورەوە لەگەڵ ناوچەی پالّو تخووبیان دەگاتەوە سەریەك و سەرجەم دانیشتوانی مەڵبەندی ناوچەکە کوردن.

بەپێی سەرژمێری رژێمی تورکیا لەسالّی (١٩٣١) زایینیدا خێڵەکانی سەر بەو ناوچەیە، ژمارەیان (٣١٤٩٢) کەس بووە، بەلاّم راستییەکەی زۆر لەو ژمارەیە پترە و بەشی زۆری دانیشتوانی ئێرە کوردن، ئەو بێگانانەی لە کۆنەوە لێرەدا ژیاون، ئەوانیش بوونەتە کورد و لەو بابەتە چاکترین بەڵگە لاپەڕە نووسراوەکانی بیرەوەریی مێژوویی سەردارێکی رۆمایە کەناوی کیگا بووە، بەلاّم نووسەری تورك، عەلی کەمال لە بەرهەمەکەی خۆیدا(مێژووی ئەرزینجان) ژمارەی کوردانی لەم ناوچەیەدا شێواندووە و تێکەڵی کردووە.

چیایەکانی ناوچەی کیغی ئەمانەن، کە لەناوەڕاستی ناوچەکەدان:

١) چیای چاقڕەش، چیای بۆغە (گا)و چیای شەیتان

ئەو شاخانە وەکو گوتمان دەکەونە ناوەڕاستی ناوچەی کیغییەوە، بەلاّم چیای بێنگول بەتەواوی سنووری باکووری بۆ دادەنێ و شاخەکانی بێنگول بەرزاییان (٣٦٥٠م) مەترە و رووبەرەکەیان (٣٠٠٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، ئەو چیایانە کولێك و گوڵی زۆر جوان و بۆن خۆشیان تێدا هەیە، لەبەر ئەوە پێی دەڵێن بێنگول (بێن – گول) (**Ben- Gul**). واتە کێوەکانی کولێك و گوڵی بۆندارن.

خێڵەکانی ناوچەی کیغی:

ناو	شێوەی زمان
خێڵی زمەیکان	کرمانجی
خێڵی شاڤاتان	کرمانجی
خێڵی سادیکان	کرمانجی
خێڵی شەڤاکان	کرمانجی
خێڵی شەتەران	کرمانجی
خێڵی پۆریکان	زازا
خێڵی ماسکان	زازا
خێڵی مەقسوودان	زازا
خێڵی لەرتیگان	زازا
خێڵی کورەیشان	زازا
خێڵی کوبەتان	کرمانجی
خێڵی کومسوران	کرمانجی
خێڵی قارسەنان	کرمانجی
خێڵی ئیزۆلان	کرمانجی
خێڵی هۆرمەکان	کرمانجی
خێڵی جانبەگان	کرمانجی
خێڵی بامەسوران	زازا
خێڵی چەکان	زازا
خێڵی چارەکان	زازا
خێڵی گوتان	زازا